

с84(2=632.1)

Б386

**АЛТАЙ.
ДЫН
АКЫШ.
ТАРЫ**

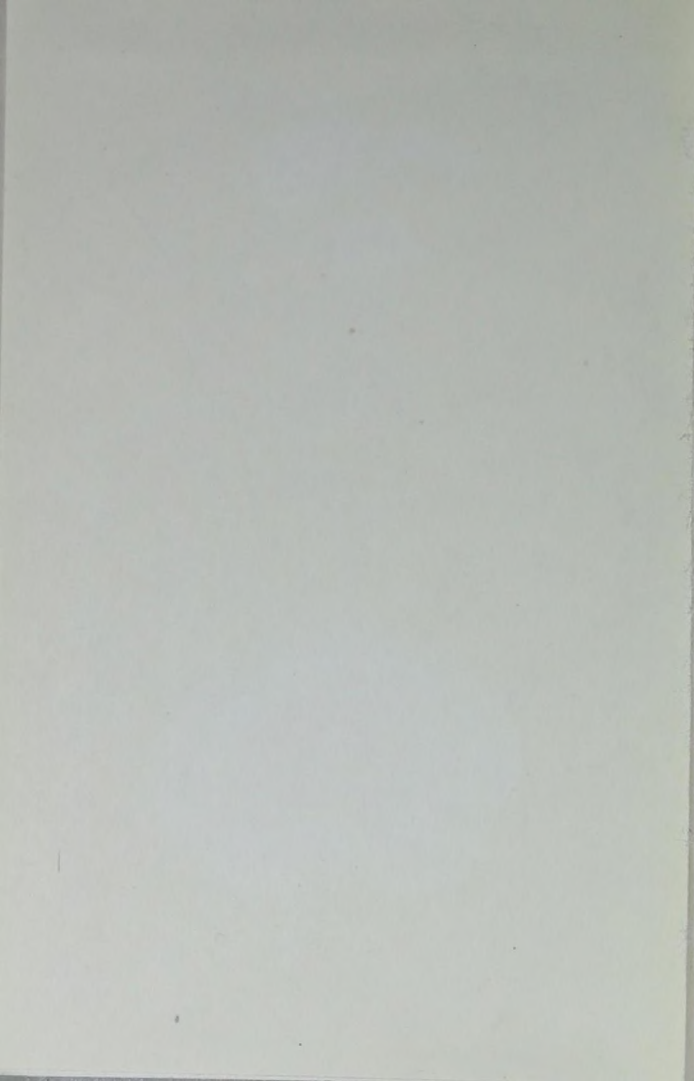
КОНТРОЛЬНЫЙ ЛИСТОК
СРОКОВ ВОЗВРАТА

КНИГА ДОЛЖНА БЫТЬ
ВОЗВРАЩЕНА НЕ ПОЗЖЕ
УКАЗАННОГО ЗДЕСЬ СРОКА

Колич. пред. выдач.

3 ТМ ● Т. 1 млн. 3. 2146—85

451497

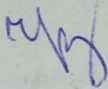

Бронтой Бедюров

АЛТАЙДЫҢ АЛКЫШТАРЫ

ЎЛГЕРЛЕР

АЛТАЙДЫҢ БИЧИКТЕР ЧЫГАРАР
ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫНЫҢ
ТУУЛУ АЛТАЙДАГЫ БӨЛҮГИ · 1985

С (Алт.) 2
Б 386

451 497 ✓

Горно-Алтайская областная
библиотека
им. М. М. Календина

Художник В. П. Чукуев.

Бедюров Б. Я.

Б38 Благопожелания Алтая: Стихи. — Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1985 — 112 с.

Бронтой Бедюровтын үлгерлеринин сүрекей алтай күүзинен күнчыгыштын солун поэттеринин үнинин күүлери, Лазарь Кокышевтин, Чагат-Строевтин үндеринин жалакай жаңылгалары сезилип турат. Бронтой Бедюров тазыл-тамырынан, өрбө учужынан, өзүминен аруу алтай национальный поэт болгону билдирет.

Поэт албатынын эржинелерин жууп, бир тизимге тизип, кычыраачыларга жетирет.

Б $\frac{4702070000 - 032}{M 138 (03) 85}$ 73 — 85

© Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1985

АЛБАТЫНЫҢ ОЙГОРЛЫГЫ ЛА ЭМДИГИ ПОЭЗИЯ

Күндүлү кычыраачы! Слердин колыгарда Бронтой Бедюровтын жаңы бичиги — жүзүн өңдү сөстөри суркураган, тоомжылу ла бүдүмжилү, курч ла терен шүүлтелерлү, бир канча тизүлерден бүткен үлгерлик дептер.

Бу бичикти бир де мендеш жогынан, араай кажы ла үлгерлердин, керек десе кажы ла сөстин учурын, автордын жарамыкту философиялык көрүмдерин билерге амадап кычырзаар, слер көп-көп, бистин акту бойыбыстан камаанду дейтен сурактарга табарып, олордын аайына чыгарга эмдиги өйдөги жүрүмнин өдүңи ле өңзүрөп турган айалгаларын билерге ченежеригер. Автор десе слерге белен ле бүткүл карууларды мендеп береринен тудунып, чектенип, чеберленип жат. Онызы, мен бодозом, автордын сүрекей жакшы кылык-жаңы, жартап айтса, поэт кычыраачыны үстинен төмөн көрбөй турганы, оны тооп, курч сурактардын карууларына өмөлөжип, кожо чыгарга бисти кычырат.

Бичик бир канча циклдерден, аңылу шүүлтеле бириктире тизилген үлгерлерден тазөлип, поэтин бир уун, жаңыс учурлу күүн-санаалары, амаду-табы өйлө кожо өзүп кенигени аайынча тургузылып, жазалган. Поэт бойынын көгүс жүрүмин, эр жолын, эрчимдү ижин, санаа-эркинин кажы ла тизүле керелеп көргүзөт.

Кычыраачы бодоордон айабас: поэтин табыскак үлгерлери, «Умай-эне кабайы», «Алтайдын алкыштары», «Мун оосту сөс» деп тизүлер — ол алтай эл-жон ортодо албаты чүмдеген кеп сөстөр лө алкыштар деп, же олор ончозы поэтин акту бойынын чүмдемелдери, өткөниш поэзия эмес. Мында алдынан башка автордын, текши жоннын эмес, Бронтой Бедюровтын амадулары, күүн-санаазы, аңылу үни. Поэт албатынын ойгорлык сөзинин ич кыбына кирип, онын формула-кептерин, калыптарын чеберлеп, оны кичинек те жектебей, алтындый баалап, бир чарактан жууп, бийик көдүрип, бойынын үлгерлик сөзиле, профессионал узыла, мөрлү көрүмиле байгызып, чечен сөзиле кееркеткен.

Мындый иш — күч, же ол ок өйдө керектү ле учурлу жаан иш. Өйлөр өткөн сайын фольклор ло литературанын колбулары там астап, табынча жылыып бараткан деп бодобос керек. Фольклордын литературага жетирип турган салтары там теренжип, там кенгип турганын бис алтай литературанын өзүминен көрөдис. Албатынын ойгор сөзинин болужыла литературада бийик

күүн-санаалу, жаан амадулу, жакшынак кылык-жанду эмдиги ойдөги улустыг сүр-кеберлери текши көргүзилет. Бронтой Бедюров фольклорды бүгүнгү күндердеги поэзиянын каны ла тазыл-тамыры деп бодогонун акту жүрегимнен жарадып турум. Бичиичи алтай оос поэзиянын ийдезин билип, бойынын чүмдемел-кееркемел ижинде билгир ле элбек тuzаланып, оног тебүлү мөр алынат. Эмдиги ойдөги поэзиянын эжиктерин автор фольклорго тудуныш-жалтаныш жогынан кайра ачып салды. Бу бичикте фольклор ло эмдиги поэзия эки карындаштык эптү-нак, жартап айтса, ол туурартынан келген айылчы эмес, је поэзиябыстыг келтей канады боло берген. Нениг учун? Каруузын, мен бодозом, мынайда бергедий: Бронтой Бедюров оос поэзиядагы айдылган күүн-санааларды бүгүнгү ойдиг сурактарыла колбоп, жагы учурлу ла, эмдиги ле анчада ла эртенги үйеге сүрекей керектү сурактар көдүрип жат: ар-бүткен ле киж (ангылап айтса «Алтын күүктин жагары» деп тизү), эмдиги экпиндү жагыртулар ла эне-адаларыбыстыг эржине энчилери, киж ле кижилик, жуу-чак ла амыр-энчү, жүрүм ле өлүм, жакшылык ла жамандыктын жаантайын удурлажа тартышканы ла оног до өскөлөри.

Бронтой Бедюров албатынын ойгорлык чүмдемелдерин бойынын эп-аргаларыла ээлгир ле эптү эдип, жүзүн-башка будуктарла кееркедип, оморды литература-нын некелтелерине жууктадар ишти көп өткүрген. Поэтин фольклорго тайанып бичилген үлгерлери бүгүнгү күннин жаан учурлу социальный ла нравственный (жадын-жүрүм ле күүн-таптыг) сурактарын бүдүрерге ууландырылбаган болзо, омор кереги жок ченемел болуп артып калар эди, бис ого ажару салбай, јектеп салар эдибис, је поэтин бу иштенижи көп жүзүндү, чокым ууламжылу: мында поэзия ла науканыг биригишкен синтези, мында үлгерчи ле шинжүчи, жуунадачы бир киж болгоны нерелү. Бичиичи фольклорды жагжыгып калган эп-аргаларына, кеендик күүзине тайанып, оны чебер тuzаланып, жуунаткан, элгеп экчеген. Ол ок ойдө жазаарын жазаган, кубултарын кубулткан, жагыртарын жагырткан, анчада ла жагы рифмалар табар иште жакшынак једимдер бар. Бу ишти јенүлү бүдүрип чыкканы — ол јайалталу поэт болгонунда, тын-тамыры Алтайла тудуш болгонунда деп ангылаар керек.

Степан КАТАШЕВ,
филология наукалар кандидады.

АЛТАЙЛАР

Экүден экү бир катап,
Эрмектежип алтайлап,
Бараткан эдис метродо
Башка улус ортодо.

Биске олар соныркап,
Тилибисти тынгдалап,
Јууктай эки эмеген
Отурып алып, «ширт» эткен:

Оңы башка сөс күрме,
Оңдоп болбос кеп-обор.
Корейлер бу эмеш пе?
Айса болзо, моңолдор?
Јопондор бо? Малай ба?
Јок, булар айла бир аай ба?

Кебеделдеп, белгелеп,
Кем танызын алтай деп,
Бистер де — ас. Је түңгей
Төрөлис учун бис жүрбей.
А кем билбес, билер туш
Келер эмей — тен туруш!

КАИАСТА ТИЗИЛГЕН ЭРЕКЕН

* * *

Шонгордын көзи курч,
Ойгордын сөзи курч.

* * *

Көстү кижиге көрөр,
Көгүстүзиге сезер.

* * *

Көлдү-көлдү таскыл кеең,
Көөрөмдү куучын кеең.

* * *

Јуузы јокко эт арык,
Јууны јокко сөс арык.

* * *

Танкы азым —
Куучын јазым.

* * *

Эгелбес темир
Эр сөзи эмтир.

* * *

Сөс — чечен,
Эр — эреен, —
Кемизи јенген?

* * *

Эр јиидиркек — көксинде,
Кыс јиидиркек — көзинде.

* * *

Уул тыны — кылыш,
Кыс тыны — күскү.

* * *

Уул бала јууга,
Кыс бала јыргалга.
Эре-Чуйда эпчи сөс,
Элге-јонго энчи тös.

* * *

Аннын болзо — терези,
Алыптын болзо — нерези.
Урсулда уккан улу сөс,
Учурын лаптап, уулым, өс!

* * *

Амыр тушта уулдары
Адалар сөөгин тудатан.
Чак түшкенде адалар
Уулдары сөөгин тудатан.
Кумрандыктан мындый аай
Кубулып, качан јайлагай?

* * *

Ўўле-конок үптелер,
Ўстин-алдын кем билер?
Баканан баатыр эр бүдер,
Байбак төөнөн — төчинек.
Төлгөзи мынын незинде,
Төрө лө тастын төзинде?

* * *

Акыр-акыр, арайлат,
Алдын-кийнин тен айллат:

Алтамын сениг түс болор,
Айтканыг седег сөс болор.

* * *

Јолдордын кеен темдеги —
Јодроныг ак чечеги.
Тыштанып-соотоп амыран,
Бачымдап ойто јорт, атан.

* * *

Сандырап јолго чыкпайтан,
Чыкса, айап јанбайтан.
Керекти чала баштаба,
Баштазан, этпей таштаба.

* * *

Қара јышта карам јок —
Қиш сарызы болуптыр.
Қалыг јондо камаан јок —
Қижн сарты болуптыр.

* * *

Јүзи, кеби кижининг,
Јүреги де — кийиктинг.

* * *

Јыланныг сырты чоокыр,
Қижининг ичи чоокыр.

* * *

Байгасы јок не байрам?
Қайралы јок не байга?

* * *

Јаңылга јок кайа ба?
Јаңарлаш јок ойын ба?
Табыжы јок тайга ба?
Табыскак јок кокыр ба?

* * *

Чөрчөги јок кандый тыш?
Чөлөөзи јок кандый иш?

* * *

Өкпөзи јок не кижиге?
Өктөми јок не кожон?
Көөмөйи јок не кайлаш?
Көөрөми јок не јыргаш?

* * *

Шуурмагы јок талай ба?
Шуурганы јок тайга ба?
Шуулажы јок арал ба?
Шулмузы јок бала ба?

* * *

Кылгалап аш чыгатын,
Кылыкта јаш чыдайтан.

* * *

Булуды јоктон тегери
Бускак болор дейтен бе?
Јоткон, чак јок телекей
Јоктомчыл тымык эмеш пе?

* * *

Мөнгүндү сырга,
Мөнкүлү тайга.
Көрбөскө — көрөш,
Көрөргө — өксөш.
Ак-јарык үргүлјик,
А салым — үделик!

* * *

Јенгинди түрбе шыманып —
Јенгер чынду эмезин.
Јудругын түүнбе шыйкынып —
Јулдажар јуу билбезин.

* * *

Ол, костый, өчөт,
Ол, коктый, өзөт,
Олјодо күчим...

* * *

Ол, октый, кезер,
Ол, јоктый, үзер,
Ойгонзо, өчим!

* * *

Чертин кайда — бүдүр!
Чегин кайда — көдүр!
Чөөчөйди тудуп бил,
Чөрчөкти айдып бил.

* * *

Мак аларга күч,
«Мач» эдерге белен.
Кејиринди чичкерт,
Керегинди кенит.
Кемјүзи — өй:
Кемге карыш,
Кемге кулаш
Келижер, өөркөтпөй.

* * *

Нөкөримнин нерези
Көксимди бир өйкөбөс,
Көрнөөтиген тем сөзи
Күйүндирип өртөбөс.

* * *

Ортоктонг — орык,
Ортоктонг — јорык.
Ол — менин јөбим,
Ондозонг, нөкөрим!

* * *

Килежип тең жүрелик,
Килең мусты өдөлик.
Жүрүм-салым күч, кыска,
Жүгибис керек улуска.

* * *

Кускан көчө тойго жүт,
Кунук кижиге ойынга жүт.

* * *

Ойын-жыргал
Омок жаста.
Жалбышты иш
Жараш жайда.
Күндү-күрөө
Күрөң күстө.
Улу чөрчөк
Узун кышта.

* * *

Жаан ашты тудардан озо
Жакшы сөсти айдатан жан.
Улу ашты ууртаардан озо
Учурлу сөсти угатан жан.
«Аш ээлү, баш меелү» деген.
Алкыштар айдып билетен,
Акыр, кайда, тил чечен?
Жоктожолук, жон-калык,
Жолун, аайын угалык!

* * *

Тойдо-тойдо тоолонбос,
Тон-өдүгин уймабас,
Тойдо торо ол болбос,
Тогус конуп отурбас,
«Тойу мен» деп тудунар,
Толу куруй айдынар,

Токыналу сананар,
Токтодынып баш алар.

* * *

Калчымар танма
Калаза, чаптык.
Удатпай оны
Уратса, артык.

* * *

Айуны малга јууктатпа,
Чалчыкты тойго јууктатпа.

* * *

Озогы улус чын эткен,
Ойында, тойдо чек билген.
Чалчык күлүк эзирзе,
Чакыга јаба күлийтен.
Чакпыланып, таң ажып,
Чат болбостон серийтен.
Ачу таңда уйадын
Акту бойы сезетен.
Албатыга ашканын
Айдынып, туура кедетен.

* * *

Кара баш карам, уулдар!
Кабакка оны не сугар?
Кара баш жаңыс, уулдар,
Канчазын оны бош салар,
Каргышту сууга не садар,
Канчабыс ого чөңбөди,
Каныгып ого күйбеди?!
Кайран јүрүм, канчын јаш,
Кайралын бил, кара баш!

* * *

Эмдик минер күлүктер
Эмди шилти күлүде.

Ээрден чарчап, чачылып,
Эзирикте электе.
Эх, ачузын, эр-алып!

* * *

Кызыл көстү мый көргөн,
Көк тө көстү чай көргөн,
Өлү де балык таап јиген,
Өлөн дө јулуп јем эткен
Өлбөгөндө бу кижиге,
Өзөк-тыны кыл кижиге.

* * *

Көзибиле көрбөгөн,
Кулагы укса, өрөкөн
Төгүнниң, чынын ылгайтан,
«Төрт өлү» деп айдатан.

* * *

«Өлөн!» — дейле, карганак
Өлбөй тура јүгүрер,
Айрууш-чалгы тудунган
Арка-тууга үкүстеер,
Коногын да ырада
Коркыдып сүрер јайгыда.
Аршаа ла база мал-ашта
Эки-јаныс бар тушта!

* * *

Салкын соксо — агаш сынар,
Салым соксо — кижиге сынар.

* * *

Кандый јаман,
Кандый јаман —
Ачуумды мениң најы билбес.
Кандый јакшы,
Кандый јакшы —
Ачуда меге өштү сүүнбес.

* * *

Отко јуук тиш күйер,
Ичке јуук буур күйер.

* * *

Бабырган-адайым!
Эленчик кабайым!
Быйаныг кайда?
Бер!
Меге эмес — уулыма.

* * *

Адананг өскө ада јок,
Энененг өскө эне јок,
Төрөлдөнг өскө төрөл јок, —
Билзеер, билзеер, балдарым!

* * *

Эне јокко бир өскүс,
Эли јокко эки өскүс.
Ада јокко бала өскүс,
Алтай јокко кижиги өскүс.

* * *

Качан да болзо үстинде
Уч-Сүмер туубыс сурлазын,
Качан да болзо көксинде
Карагол суубыс шуулазын!

* * *

Короныма тийбегер!
Коркышту ачу.

* * *

Каруузы јок кыйын-сүүш,
Кайыны јок тонмок суу.

* * *

Көөрчөги јок кандый сүт?
Көөрөми јок кандый сүүш?

* * *

Узак јерде јаражай
Уткып, сеге туштагай,
Улу тайган, толун ай
Ундутпас эмей бойыңды.
Учурыңды, угыңды.

* * *

Сүүри сүмеринг
Сүре ле сүүндирер.
Сүрлү көөркийинг
Сүрнүктирер де туш келер.

* * *

Карлу сүмеринг, кару үйинг
Качан да чулу этсин сүүжинг.
Јүрүмиң болор ырысту,
Јүрегинг болор јаркыңду.

* * *

Каралыктан кайкалап,
Кару кебер көрүнип келди.
Эңчейип көрзөм, кайкалду
Эски сүүжим сүнези эмтир!

* * *

Койдонышкан келиннен
Колтыктажар нөкөр јуук.

* * *

Ойно, ойно, комызым,
Оозың, тилиң не талзың,
Онтойтоңың бар эмес!

* * *

Өрө көрзөм — төрөл көк,
Төмөн көрзөм — төрөл јер.
Өксөйин бе сүүнеле?

Өлөң чилеп өзөлө,
Өскө өйгө көчөлө,
Өткүн кожон чөйөлө...

* * *

Жакшы эм
Жаантайын ачу, экем!

* * *

(**Јопон поэт Рётананг**)

О, ак-јарык ай-күмүш...
Одош тууда ойто катап
Онбос мөштий
Туулзам кайдат!

* * *

Акары јок тон јаман,
Аайы јок јон уян.

* * *

Ортокко он до бөрү
Мун койды тудар туру.

* * *

Калыгыңды камыксынба,
Астай берип айабас.
Калыгыңды калыңзынба,
Артадар чак байлабас.

* * *

Билбес болзон — үрен,
Билер болзон — үрет.

* * *

Је мен де, сен де јоголзоос то,
Јерибис јоголор эмес.

* * *

Өлүми не керек,
Өссин ле элим.

Оскөзи не керек,
Онжүзин ле јерим.

* * *

Алтай улус ас,
Је алтай бастыртпас!

* * *

Озогызын ойгорт,
Ойгонгон улус тындазын.
Эртегизин эскерт,
Эмдиги үйе јаранзын.

* * *

«Эл» дегени јебрен сөс,
«Эл» дегени энчи сөс,
Ада-эленчик магынан
Айдылып келген алтай сөс.

* * *

Кечегизин шүүбезен,
Бүгүнгизин билбезин.
Бүгүнгизин билбезен,
Эртенгизин көрбөзин.

* * *

Кычыргар, сананып, үлгерди.
Сандырабай. Такыдып.
Баштагар, јөмөжип, көжонды.
Көбүкшитпей. Айладып.
Алтайыс бойы ачылзын.
Айдышсын ла улалтсын.

* * *

Койон јылда, коот јайда,
Кичинек изү кеен айда,
Күүк јанкылдап турарда,
Бу эрекен үлгерлер
Тизилген эди Кайаста.

1975 i.

451497

Орло-Алтайская область
Библиотека
И. М. М. М.

Бир ажунын бажына чыксаң, база бирүзи, оноң бийиги көрүнер дегендий, «КАЙ-АСТА ТИЗИЛГЕН ЭРЕКЕН» бир жанынан — темдениш, бир жанынан — тидиниш, бир жанынан, «ЧИНМЕРИЛЕР» кийинде, чындап, јакшы тыштаныш болды. Бу сананыш-талбыныш бургакөөгө туттурган эрјинени көргүсти, бир јаан јолго көдүрди, бир јаан ишке кийдирди.

Койон јылда башталганын Кой јылда база такып улалттым, јинјилерди тереле, эрекен эдип узандым, кеп сөстөрдү тизеле, келер өйгө јазадым. Төрт јыл кайра этке-ним — көп сабада менийи, үлекерлеп чийгеним — үлгер сөскө өп-өйи. «Чин-меринен» ыралап, чечен-кепке јууктадым, чек-учурын ырымдап, чеберлеп мыны јуунаттым.

* * *

Јердеги өскөн чечектий,
Јебрен, ойгор чечендик!
Тепсетпей, оны кичеейлик,
Терип, тизип ийелик,
Текши байлык эделик,
Кечегиден энчи ол,
Келер күнде кереес ол,
Эртегиден эскибис,
Эртенгиде јаныбыс...

ЈҮС КЕП СӨС

1. Ат өлзө, чакызы артар.
✓ Ада өлзө, уулы артар.
- ✓ 2. Аттан артык ат бүдер.
Кижиденг артык эр бүдер.
3. Өскүрип алза, мал болор.
Өмөлөп алза, јон болор.
4. Ээр каажы экү,
Эр сөзи эптү.
5. Атты тагмазынан таныыр,
Кижини угынан таныыр.
6. Јердинг боомы ас,
Эрдинг боомы көп.
7. Улу алыптын
үлүзи үчү.
8. Өскүс кулун ат болор,
Өскүс уулан эр болор.
9. Буура карыыр,
Ботоон өзөр.

10. Өскүсти өрө тарт,
Жабысты жаба тарт.
11. Өскүс-жабысты базынба,
Өтпөгин блаашпа.
- ✓ 12. Озо санан,
Оног айт.
13. Ат үретсен,
Армакчын бек болзын.
Албатыны үретсен,
Айтканын түс болзын.
- ✓ 14. Сөгүп үретпе,
Сөстөп үрет.
Адылып үретпе,
Айдып үрет.
15. Ачунун үстине тус урба.
16. Курчубасты бөлебе,
Кулугурды үретпе.
17. Элингле эптү бол,
Жонынла жолду бол.
18. Баш жарылза,
Бөрүк ичинде.
Кол сынза,
Жең ичинде.
Жеткер жетсе,
Жеендер кожо.
Табару келзе,
Таайлар кожо.
19. Жеткер жең алдынан чыгар,
Ачу аяк алдынан чыгар.
20. Жан-ээжи бузулза,
Жаанду-жашту булгалза,
Жакшынын жолы жабык,
Жаманнын жолы ачык.

- ✓ 21. Јакшыла јабарлашпа,
Јаманла најылашпа.
22. Кыйналганды кыйыктаба,
Јайнаганды јаба баспа.
23. Кургак агаштан бӯр
чыкпас,
Кулугурдан сөс чыкпас.
24. Бөкөни бир тудуп јыкпас,
Агашты бир чаап јыкпас.
25. Киштин јери тайгак,
Кижинин јери кату.
26. Јакшы атка јол кыска,
Јакшы ойынга тӯн кыска.
27. Атка ээр саларда,
Арказын сыймап сал.
Кыска сөс айдарда,
Кылыгын билип айт.
28. Јабыс та болзо, атту бол,
Будын јерге тийбес.
Јаман да болзо, кептү бол,
Бойын соокко тонбос.
- ✓ 29. Тилинди кыска тут,
Сагыжын быжу тут.
30. Куру тил.
Конылдак өдүк.
31. Сыгырзан, салкын болор.
Шымыранзан, коп болор.
32. Арал јакалай
Ала сангыскан.
Айыл аралай
Јүгүрүк копчы.

33. Жыландый тил,
Жылдыстый көс, —
Жер кулакту.
34. Кодырлу кой үүрге чак,
Копчы кижиге јонго чак.
35. Јаман тоннын бийди ачу,
Јаман кижининг тили ачу.
36. Қойоноктын мүни койу,
Коомойдын күүни суйук.
37. Кооккойго кой кабыртпа,
Копчыга сөс тынгатпа.
38. Алдынан алкаар,
Арказынан айдар.
39. Кородош кобы кечер,
Ачыныш арт ачар.
40. Анчы кижиге ач болбос.
41. Тайгада тапту бол:
Таап алзан, мактанба,
Таап албазан, тарынба.
42. Эртечи — эки үлештү,
Уйкучы — бир үлештү.
43. Уйкучы түжинде де уйкуда.
44. Јалкуга күн узун,
Күлүкке түн узак.
45. Эттү јерде мүн де бар.
46. Қара сууны кайнадып,
Каймак алып болбойтон.
47. Эптеген сагыш,
Эткен кол.

Эки карындаштан
Айу да качар.

61. Мойнында буулу
Мойнобой келер.
62. Бук јеринде
Бука — бий.
63. Бөрүде бөрүк јок,
Айуда јакы јок.
64. Јылу јерди
Јылан сүүр.
65. Отко таштаган учуктый,
Бажына аткан айудый.
66. Турлу таппаган эликтий,
Тунјы таппаган балыктый.
67. Кеден де кийзе, кеп болор,
Окпө дө јизе, ток болор.
68. Тумчукка јетсе,
Быза да јүскүн.
69. Кертеш ле неме төө эмес.
70. Укүнинг кудайы тогус.
71. Күйече де күйү эмей.
72. Кини јок келескен,
Јыды јок јылан.
73. Бакача баары јок,
Јыланча јыды јок.
74. Түгенген тооргы
Түгин јиир.
75. Јылан терезин
Јылдын солыыр,

Коронду тижги
Короор эмес.

76. Қарамчы кижиге төлүзін
Қарагай бүри түшсе берер.
77. Қуу баштын карагына
Қумак толбос.
Ач кижинин карагына
Алтын толбос.
78. Аштаганга алтын эмес —
Аш керек.
79. Ары атанар кижиге
Алтын орын да туза јок,
Ат бажынча
Алтын керек јок.
80. Энези јаманнын
Балазын алба,
Эжиги јаманнын
Төрине отурба.
81. Бойынды болотко бодобо,
Эжинди этке бодобо.
82. Қүйү-бала күн чыгарат.
83. Күскиде күскенек те бай.
84. Өлгөн ийнек сүттү болор,
Өлгөн кижиге јакшы болор.
- ✓ 85. Јайгыда каткырып јыргаар,
Қышқыда калактап јадар.
86. Тышты килтиреер,
Ичи калтыраар.
87. Сол колдын јаргызы јок.
88. Аштай-аштай ашка једер,
Тоно-тоно јылуга једер.

89. Түктү де болзо, түлеер,
Түреңи де болзо, өңжиир.
90. Көчөрдө, төө керек.
Кечерде, кеме керек.
91. Сары сабын агарта јунар.
92. Күүк этсе, көк өзөр.
Тан атса, күн өксөөр.
93. Тозылбаза — той,
Жылыйбаза — јыргал.
94. Јаткан ташка торбос өзөр,
Өскөн мөштөн кузук бүдер.
95. Јаказы јок тон болбос,
Јаргызы јок јон болбос.
96. Јарары белен,
Јазаары кем?
- ✓ 97. Будактуга куш јуулар,
Быйандуга јон јуулар.
98. Саар малдын
Сүттүзи керек,
Садар малдын
Субайы керек.
99. Таап айдар — тамылу,
Танып айдар — мактулу.
100. Мүүске кар јукпас,
Мөңүнге тат јукпас.

1978—1979 јј.

АВТОРДОН ОРТО СӨС

Жол ортого токтойлык,
жоннын сөзин толгойлык.
«Жүс кеп сөстин» талайын
жүрекке тозуп, ондойлык.
Жортсо, жортсо жол алар,
жолыгышса сөс алар.
Желзе, желзе жер алар,
жергелешсе сөс алар.

Алтайдын ары жанында, бу жанында — алты айры толыгынын аңылу башка аймагында айдылган ал-түмен чечен сөстин кезигинен келиштире, онон-мынан ойочийе жууп алып, бир тизим эдип койдым.

Айса болзо, бу тизимди кычырып, сенин эсагыжына эбелип, мындый ок, бого түней сөстөрдү кажы бирде, кайда бирде угуп жүргенин селт эдип кирерден маат жок. Быжу кирер. Айдарда сен, нөкөр, оны ойто унутпай, онон ары эрмегинде айдып жүрзөң, эбиреде жайып жүрзөң, акту мен де амадуума жеттим деп билерим.

Айса болзо, бу чечен ле кеп сөстөрдүн аткарынып, сен бистерге кайда да кепке кирбеген, ак чаазынга базылбаган, ак-жарыкка жарлалбаган, албаты-жонго жайылбаган солун, жаңы сөстөр табыжып, тапту-жакшы табыскактап берерин. Кош, жөмөш! Коркышту керектү.

Бу чечен сөстөрдү мен бистин башка-башка аймактардын эрмегинен эс-бос угуп-жууп, эржине эрекен эдип тистим. Мындый ок сөстөр бистин теленит, туба, кубанды, чалканду ла байат улустан башка алтайга угы-төзи, тили-сөзи жуугаш-кып-таш, төрөгөн-төркиндеш, айылдаш-карын-

даш дейтен кыргыз, хакас, тува, казак, урянкай-сойон, дөрбөт, калка да калыктарда учураар аргалу. Онызы жолду.

Элбеде, теренжиде эленчик-өбөкөлөрибис аайынча алар болзобус, Алтай дегени — ол жагыс ла бу бойыннын төрөл журтын, төс-жонун ла тил-аймагын эмес, же Эртиштег ала Энисейге жетире, куба чөлдөн ала жыш-тайгаларга жетире элбек, кен эл-ороон болгоны жарталар. Онызын билип, көгүстеги күүн-санааны кендип, төжине күч этире согунбай, жагыс мен чулу алтай деп тыдынары жогынан ойгор фольклорыбис, озогы сөзибис бистергенени керелеп, нени кереестеп турганын ондоор керек. Онын учун качан да жагыс уйанан тараган карындаштарынын тилинде биске түнгейи учураза, менийи деп тартышпай, оныйы деп таштабай, карын, текши байлык дежиц, сүүнижер, үлежер керек.

ЈҮС БИР КЕП СӨС

- ✓ 1. Ак дегени алкыш,
Кара дегени каргыш.
2. Оос менде,
Кулак сенде.
3. Буудай чачсан, аш чыксын.
Буубай чапсан, эр чыксын.
4. Күүзи бирдинг күүни бир.
Жагары бирдинг жагы бир.
5. Эки кижининг бирүзи жаан,
Жагыс кижининг бөрки жаан.
6. Мажак јок арба канкайар.
7. От салкынга минетен,
Қоп табышка минетен.
8. Јокко јорго до јетпес.
9. Төөчө кара санаадан
Төөнчө ак санаа јакшы.
10. Чычканга бычак суурба.
11. Ийнек ичер,
Кизи амзаар.

12. Эжиги јаманның
Уйине кирбе.
Эли башканың
Јонына кирбе.
13. Тенистин теренин көр,
Тенеринин түбин көр.
14. Керкиң тудунып,
Керишке чыкпа.
Уругың тудунып,
Урушка чыкпа.
15. Урушчы уйдааар,
Керишчи кенеер.
16. Албаты амыр,
Эл энчү.
17. Эрлик биле Ұлгеннин
Эжиги јангыс.
18. Торо өлөрди бай албас,
Чын өлөрди кам албас.
19. Бир буды бу јерде,
Бир буды ол јерде.
20. Алды — ары,
Арказы — бери.
21. Кулагынаң күн көрүнет.
22. Ұрерге ийди јок,
Сыгарга сиркези јок.
23. Јангыс атту јарышчы,
Јаргак тонду күрешчи.
24. Таай айтканы
Алкыш болор,
Јеен айтканы
Қаргыш болор.

25. Јеткер једектү келер.
26. Туура будак тон јыртар.
27. Қас та база куш,
Қакас та база карындаш.
28. Қысту кижі қыр ажар.
29. Қорбөгөн кижі көскө жылу.
30. Төрөгөннің қылығы
Төжөк алдында.
31. Јерче де јеен кичү,
Такпайча да таай улу.
- ✓ 32. Қыстың көзі қызылда.
Јаштың көзі јарашта.
33. Оттон от чыгарбас.
34. Қыстанг тууган кыйык јок.
35. Қызылым — қырда,
Јажылым — јарда.
- ✓ 36. Адазы јокто уул баштак,
Энези јокто қыс баштак.
37. Аргалу алты конор,
Мекелү беш конор.
38. Күүк катқызын катқырган,
Күртүк ойынын ойногон.
39. Ортозынан қыл өтпөс.
40. Қойнынан кирер,
Қончынан чыгар.
41. Қара суудан
Қаймақ қайыыр.

Катыс јатса,
карындашсыыр.

42. Көп түкүрзе, көл болор,
Көп күрезе, чөл болор.
43. Күйүнчектин күйнеги јок.
- ✓ 44. Јаманнын јакшызы
болгончо,
Јакшынын јаманы бол.
45. Јаман көлдө бака айгыр.
46. Койы јокто
Кодыр эчки баштайт.
47. Кой ортодо кодырлу эчки.
48. Көрбөс, төөни де көрбөс.
49. Ийт јастанган амыр јатпас.
50. Јаан талайды кечкенде,
Чыгымы јок болбойтон.
51. Көчөдим деп,
Көчөң төкпө.
Өлөдим деп,
Өтпөгин түгеспе.
52. Кижиге тоны кирленкей,
Кижиге ады терленкей.
53. Јарым курсак јатыргыспас,
Орто курсак отургыспас.
54. Јадыны тонгон уй базар.
55. Либезе де май јакшы,
Албаза да бай јакшы.
56. Бай малыла мактанар,
Јокту балдарыла мактанар.

57. Кулакка — кулак,
Туйгакка — туйгак.
58. Кудайдын бергенин
Куш та албас.
59. Кычыкайлабаза,
Кыймык этпес.
- ✓ 60. Кериктин казаны
Оттон чыкпас,
Кере түжине ажы бышпас.
61. Кой оозынан чөп албас —
Кортык-јобош.
62. Ийттин ээзи бар,
Бөрүнниг кудайы бар.
63. Түнде баскындаар
Көрмөскө түңей.
Түште уйуктаар
Өлгөнгө түңей.
64. Балыкчынын колы ак,
Малчынын јүзи ак.
65. Көп урганы — көбүктү,
Ас урганы — ашту.
66. Баш меелү,
Балтыр эттү.
67. Агаш тазылы јер өткүре,
Алып тазылы эл өткүре.
68. Тоозынга какырба,
Кийнинен
Атту баатыр чыгар.

69. Сокор тутканын ычкынбас.
70. Бозу ла чыксын,
Бука болор.
71. Сүүнген неме
Сүре сыктаар.
72. Якшы ийт өлүмин
көргүспес.
73. Јер кулагы јети кат.
74. Салкынду күнде энчү јок,
Сагышту күнде уйку јок.
75. Аралдагы койонды
Ийт чыгарат,
Ичтеги коронды
Аш чыгарат.
76. Агашка кирзе,
Сағыс чайнаар,
Айылга кирзе, аш амзаар.
77. Јаанда сагал бар,
Јашта санаа бар.
78. Ыйлабаган балага
Эмчек бербейтен.
79. Јорто калган јол эди,
Јүре калган эл эди.
- ✓ 80. Маарап-маарап мал болор,
Ыйлап-ыйлап эр болор.
81. Көмүлген сайын
Көрнөө көнжиир.
82. Күүнзектин күүни јараш,
Күндүлезе, суузы да аш.
83. Элик ичпеген суу ичер,
Энези көрбөгөн јер көрөр.

- Ат ичпеген суу ичер,
Адазы көрбөгөн жер көрөр.
84. Эрдин эри,
Эгүнинг сыныгы.
85. Өөндү журт өчөр,
Өмөлү журт өзөр.
86. Сөөктө жилик,
Сөстө билик.
87. Серемјиде сериш жок,
Бүдүмјиде бүркүк жок.
88. Јуттаганы айазар,
Чуугышканы аайлажар.
89. Сүрнүккенине бир ыйлаар,
Сүүнгенине база ыйлаар.
90. Ийнекти «өк!» десе,
Санаазына јакшы.
91. Аргымак кулуны,
Аданын уулдары.
Эрјине кулуны,
Элдин уулдары.
92. Сүт јакшызы — ийте,
Сүме јакшызы — кулда.
93. Ийт тезегинен кыл чыгар.
94. Қал-тенек катын мактаар,
Уй-тенек уулын мактаар.
95. Јобоштын мойнын
Кылыш кеспес.
96. Ийт көспөкчи,
Уй ырымчы.
97. Айгыры јок мал чачылчанг.

✓ 98. Калбакла јууза, кап болор.
Чаракла јууза кош болор.

✓ 99. Омөлү иш өчпөс.

100. Бөлингенди
Бөрү жиир,
Айрылганды
Айу жиир.

101. Жаанның сөзин
Жанчыкка сал.
Карының сөзин
Капка сал.

Москва, Чоботы, IV. 1980 ж.

УЧ СӨС. ЭЛИБИСТИН ЭНЧИЗИ.

«Жакшы сөс — жарым ат» деп алтай улус жолду айткан. Кеп сөстөр — ол бистинг эрјине оос үлгерликтин база бир жаркынду ла јараш жүзүни болор. Ол калык-јонның эрмек-куучынынан качан да түшпей, кара сөскө кайкалду өнг берет. Чечен кижинин чексиркеп те эмес, чечеркеп айткан сөзин угарга кандый кеен! Кеп сөстөрдиг кеп-үлгүзи кыскачак, је кееркедип айткан шүүлтези ойгорлык ла терен. Карама-јоктулар да, каан-бийлер де укаалап айткан сөстин улу учурын билетен, учы-бажын сезетен. Кажы ла бөлүк јон-улус оны бойының јилбизине, бодолду тузазына келиштире чүмдеерге эптейтен. «Јааннаг јабыс бол, улуга уккур бол», эмезе «Јобоштын мойнын кылыш кеспес» дегени, јарт, ол бийлердин сөзи.

«Јиген јаак кугарар, јидирген төнгөзөк ја-

жарар» — мынайда базындырган јокту кекенген.

«Өмөлү јурт өзөр, өөндү јурт өчөр» — өштүлерге багынбай, өмө-јөмөлү болуп, өрө көдүрилери керегинде, ненин учун дезе озогы чактарда алтай улусты онон-мынанг келип, олјого-туткунга апарып турган өштүлерге удурлажары текши јоннын кереги болотон.

«Айгырдын кулды, аданын уулы» эмезе «эрјине кулды, элдин уулдары» — шак бу кеп сөс албатыны баштайтан, атаанын алатан алтынанг баалу алып-эрлер керегинде бүдүмјилү айдылганы эди. Мында оморкош, иженчи ле өрө өзүмге бүткени!

Шак бу тоолу-тоолу темдектерден көргөндө, кеп сөстөр бир уунда эмес, чактын чакка чүмделип, айдылып келгени билдирет. Онын учун оморды шак бу историядагы бүдүүзи ажыра билип-ылгап, көрөр керек.

Эмдиги бистин үйенин алдыбыста эл-јоныбыстын эрјине сөзин эрчимдү јуунадар сурак туруп јат. Мыны эмди јон ортодо јүрген кажыла бичикчи, соныркак, чечен сөс сүүйтен кижибүдүрижер аргалу. Онызы бистердин текши өзүмиске јаан тузалу, јайаан учурлу болор.

Бу өйгө јетире 1958 јылда С. С. Суразаков тургускан «Алтай кеп сөстөр лө укаа сөстөр» деген кичинек јуунтынанг башка бисте алтай кеп сөстөрдин тапту-јаан јуунтызы чыккалак. Бу јуунтыга јүк ле 261 кеп ле укаа сөс кирген эди, а онызы да талайдагы тамчыдый тен канчийан, је эмди оны да кайдан табатан, кемнинг колында бар эмеш. Онын учун мен де бу бир-эки тамчы кожуп јатканымды керектүиш деп шүүп, шак бу јартамал сөзимди база да артык эмес деп бодойдым.

Эң баштап алтай кеп сөстөрдү жууп чыгарган улус — жиит шинжүчи-тюрколог (сонунда барып атту-чуулу академик) Радлов ло Улалуда журтап, абыстарга тилмеш-көчүрөөчи (учунда келип баштапкы алтай бичиичи) Киприйен Чөбөлөк болгонун темдектеп, чокымдаар керек. Телекейлик тюркологияга текши жарлу 1866 жылда Санкт-Петербуртта ла Берлинде бир уунда алтай ла немец тилдерле чыгарылган «Образцы народной литературы тюркских племен» деп ном-бичикке көп тоолу чөрчөктөрдөн, табышкактардан башка 95 кеп сөс кирген. Айла ол туштагы авторлор оны «үлгер сөс» деп адагылап салганы аярулу. Бу кеп сөстөр ол өйдө Чумыш, Байат сууларды жакалай, Барнаулды эбире ле Улалунун бойында журтаган ак теленет улустан бичилген. Эмди бистер оларды јаткан јеринин аайыла байаттар эмезе азийгы орус литература ла наукада јанжыкканы аайынча телеуттар деп адап јадыбыс. Је олар түнгей ок бистин алтай улус, эл-јоныбыстын бир јүзүни болуп келгенин билип отуралык. Бүгүнги көслө көргөжин, ол өйдөги бичилген кеп сөстөрдүн бирүзи де кубулбай, ол ок бойынча эмдиге јоныбыстын эрмек-тилинде айдылып турганын кайкабаска болбос. Байла, шак онызын аяруга алып, С. С. Суразаков бойынын јуунтызына ол кеп сөстөрдүн бир канчазын кошкон болгодый. Байагы «100 кеп сөс» лө «101 кеп сөс» деген тизимдер тегин ле онойдо учураштыра јуулганы эмес, је автордын көрүм-турумы ла күүн-санаазынын бүгүнги аай-агынына келиштире тургузылганы учун, ого ол озогы ном-бичиктен алып база коштыбыс.

Өрө адалган эки јуунтыдан башка алтай

кеп сөстөр ондо-мында оок-теек жуунтыларда база жарлалып туратан. Эмди дезе оморды он-чозын бириктире жууй тартатан ой келди деп, база такып чокымдап жадыбыс. Мыныла кол-бой, озогыдан бери бисле угы-төзи, тили-сөзи жагыс болгон карындаштык кыргыс, казак, хакас, тува калыктар кеп сөстөрүн кееркедип, келиштире чыгарарга жеткилинче иштегилеп турганын айтпаска база болбос. Темдектезе, Кыргызстанда «Ак сөз арыбайт» деген жуунты 1970 жылда чыгарылган, ого алтай, тува, хакас ла уйгур кеп сөстөр кирген. Тувалар «Чечен сөстөр», хакастар «Хыйгаларнын сөзи» деп сувенир жуунтыларын чыгарып алды. Тили-оозы бистерге жуук болгоны үстине көп кеп сөстөр омордо до, бисте де бар учун эмди кажы сөс кемдийи болгонын ылгаштырарга булгакту, буудакту боло берди. Бистер мында туужырап отурарыбыста, туу-таскылдар ажыра бистер-дин кеп сөстөрибис тува-хакас жерине, куурай-сойон чөлдөрине уча берип турган болбозын, нөкөрлөр! Онын учун ар-жөөжөбистен, ак малыбыстан артык алтындый сөзибисти күн эртеде жууп-кабырып аларына аяруны тен эде-ликтер. Мында жагыс кижинин эрчими, баш-танкайы арай ас, эткен-тутканы чала кирелү болотоны жарт.

1970 жылдын июнь айында, Венгрияга окылу жорыктап жүрер тужымда, мен Будапештте венгер тил шинжүчилер — маяр укту Лайош Бежеге, кыпчак укту Иштван Коңурга жолыккам. Омор, анчада ла кыпчак-куман тил билетен Коңур, менин тургускан «100 кеп сөзиме» жылбиркеп, оморды маяр тилине көчүреле, алтай кеп сөстөрлө Венгриянын шинжүчилерин таныштырар керек деп

шүүлте эткендер. Мынан башка Американын Бириктирген Штаттарында алтаистика деп наука аайынча шинжүлөр өткүрөтөн аңылу учуный улус Индиана университетинде иштегилеп отуру. Шак озор 1967 жылда байагы адалган эн башкы алтай бичикти ол ло бойынча ойто такып алтай тилле кепке базып чыгарганы база жарлу. Айдарда, алтай оос үлгерликке, ол тоодо кеп ле укаа сөстөргө, аяру жүк ле бу ортозында эмезе Алтайды айландыра эл-калыктарда эмес, је өскө дө орондордын тюркологтору ортозында јетире деп айдар керек.

Бистин ончо алтай бичиичилер бойларынын чүмдемел ижинде кеп сөстөрдү билеринче тузаланып туру, је анчада ла Қ. Чөбөлөк, П. В. Кучияк бу јанынан мөрлү иштеген. Киприйен Чөбөлөктің кезик үлгерлерин ылгый укаалаш та дезе јастыра болбос. А. Кучияктын јангыс ла «Чейнеш» деп драмазында, менин бодоштыра чотожымла, 23 кеп сөс учурайт. Эмдиги бичиичилерден Б. Укачин алтай албатынын кеп сөстөрүн тузаланар мар тапканы онын калганчы «Мөңкүлик Алтайдын јанылгазы» ла «Јылдардын белеги» деген үлгерлик јуунтыларынан иле көрүнөт. Кезик улус мыныла колбой поэти чала бурулап, сөгөр сыркынду «бу албатынын сөзи, автор оны не мензинерге турган» дешкенин ајарбай өдөргө болбос. Чын, албатынын сөзи — ончобыстын ар-јөөжөбис, текши энчибис, је оны артатпай, ундутпай, јылытпай, албатыга, анчада ла эмдиги ле келер үйеге кычырып, билип јүрер этире јууп, јуунадып беретен иш кайда? Ондый аңылу јуунтылар бисте бу өйгө јетире чыккан ба?

Бар ба? Кемибис те оны уч-баштай, эс-бос билзе — билер, билбезе — билбес. Айдарда, бүгүңги поэттин бүдүретен бир улу-жаан иштеринин бирүзи албатынын жөөжөзин албатыга ойто жуунадып, жандырып беретени болуп жат деп ондоор керек.

Бу «Jүс бир кеп сөс» деп тизимге кирген кеп сөстөрдиг көбизин мен Эре-Чуйдын, Ур-сул-Карагол ичинин, Аба-Жыштын улузынан уккам, кезигин өрө адалган бичиктен алгам, бир канчазын бистердин најылык күреелерде отургандар оозынан тозуп туткам, тоолу-тоолузын — кепке толо болзын деп — келиштире бойым да чүмдегем. Кем-кем бойынын айтканын мынан таныыр, табар да болор, — карында, каткы-солун эмес пе, жардак-жакшы дебес пе?

ТОДОШ СӨӨКТҮ ТАЙКУ ӨРӨКӨН АЙТКАН*

* * *

Келеткен жаста
Күнчыгыш жаартында
Чанкыр түдүски бар болзо,
Жай өйинде өлөн-баргаа
Жакшы бүдер белгези, жееним.

* * *

Жастын јут-јулакайы —
Јанган куштын жадазы.

* * *

Јыл жада кубулар.

* * *

Айдын үш аразы —
Түнинин көө каразы.

* * *

Ай жангыда кыжык-кымыр
Күүк үнинен ырайтан.

* * *

Мечин атла мееркежер,
Ат соокло мееркежер.

* * *

Ай кулактанза, ат сүүнер.
Күн кулактанза, кул сүүнер.
Ай кулактанза, ат айдар:
«Соодуга турарым» — деп.
Күн кулактанза, кул айдар:
«Казаннын буузы ажыра
Эт чыгарып жиirim» — деп.

* Тодош сөөктү Тайку-өрөкөн 1974 жылдын кыжында 93 жаштуда божоптыр. «Бу кеберлерди меге ол айдып берген» — деп, Экинурдан онын жеени Шалбаа Түйменов деп жинт литератор жетирген. Мен ол тушта Москвада СССР-дин Наукалар Академиязынын Күнчыгышты шингдеер институтында аспирантурада үренип жүрген эдим. Айдарда, бичик-билек ажыра мениле Алтайдан тил алышкан көп тоолу информаторлорымнын тоозында Шалбаа да болуп, бу белгелерди ле башка да темдектү кеп сөстөрдү жуунадыжып, бир аай тизерине ол билдирлү жөмөлтөзүн жетиргенин аңылу темдектеп ле баалап, мындый сүрлү ле бийик үлгерлик учурлузы учун олды башка тизим-эрекен эдерге келишти. «Жааннын сөзүн жанчыкка сал, карынын сөзүн капка сал» деген. Бичинип, фольклор жуунадыжар иште бу кеп сөстин учурын чын билип, оны жүрүмде бүдүрүп тургандардын тоозында бу да колхозчы уул. Тайку-таайынын айтканын чеберлеп жууп алганы — онын да, бистердин ончобыстын мөрибис, не десе бу жангыс та бойынын жеенине эмес, же ончо жашөскүримге айдылган кереес кеп деп ондоор керек.

* * *

Айдын алты жангызында
Мечин айды өдөр.
Айдын алты эскизинде
Мечин Көгүтейдин
Уч-Ийдин өдөр.
Мынайда белгелеп,
Озогы улустар
Таң атканча
Тенгери ајарар,
Жыл билерге амадаар.

* * *

Айдын ак толуны
Сүттий ак јаркынду.

* * *

Таң Чолмон
Таң адардын керечизи.
Энгир Чолмон
Энгир киргеннин керечизи.

* * *

Күүк-таман чечек үспе —
Јут болор.

* * *

Амадап айткан сөс:
Көбүк кары кайылза,
Көк өлөңи чыкса.

* * *

Булакынын бажынан
Туман чыкса, јут болор.
Булакынын бажына
Булан басса, чак түжер.

* * *

Чакына күүк этсе,
Чак түжер.

* * *

Аркытта чегенин
Ачып мыжылдаза,
Ачузы јеткеннин
Белгези, јееним.
Чедениге сангыскан
Отурып шайраза,
Айылчы түжетен
Белгези, јееним.

* * *

Эр үлүзин
Эр јибес.

* * *

Эрдин эреени эки.

* * *

Эрге не керек?
Чечен мылтык керек.
Јүгүрүк ат керек.

* * *

Өзөтөн үйенин
Өни јангыс.

* * *

Тиште эт отко күйер,
Энеге јуук ичке күйер.

* * *

Өскүстин өкпөзи ачу.

* * *

Кокымайдын көрмөзи
Журтына бук болор.

* * *

Лоболдон јаан неме жок.

* * *

«Жок» дейле, сурап аларың.

* * *

Уурдаганча, сурап ал.

* * *

Јаш баланы кайкаба,
Қарган кижиге укааркаба.

* * *

Албатының көзи жылдыс.

* * *

Јапсып жүр улуска,
Јаңыскан мен деп сананбай.

* * *

Чочко до болзо байрамду.

* * *

Јакшы эр адын мактаар,
Јаман эр үйин мактаар.

* * *

Озогы улус айткан кеп:
Корогондо, корбо кайың
Корболозо — чак јайым.

* * *

Эрјине малдын бажына сокпос,

Эпши кижизин јаман айтпас.

* * *

Адазын аданын балазы алар.

* * *

От койонног јүгүрүк.

* * *

Малдыг эди согум эт,
Соодо јийтен солум эт.

* * *

Таайыгды сокпогын,
Колыг тыркыраар.

* * *

Таайыг оорыбаза,
Эдин де кес берер.

* * *

Јеенинди јаман көрбө,
Јелег куру калар.

* * *

Қунан кой балазак,
Қудагай кижии төрөөнзөк.

* * *

Көслө көргөни —
Көгүске эбелзин.

* * *

Адагнын айтканы
Алтыннан баалу.

* * *

Кижинин алдына түшпегин,
Кижинен бийик болойын дебе.

* * *

Јоболдыг јааны — сарсуу.

* * *

Јуу ойинде айдылган сөс:
Санаалу неме саргара кадар,
Санаазы јогы сарбайа семирер.

* * *

Адаг тирү тужында
Айткан сөзин тыгдайтан.
Адаг тирү тужында
Аракыны ичпейтен.

* * *

Аракыга үстүкпе —
Аракынын ачузы
Бойы башка чыгатын.

* * *

Аракы эрден болгой,
Кудайды кижиге
Көрүнбес эткен.

* * *

**Озогыда үй кижі кебинде
айдатын:**

Јоктын јанызы
Өлөнгө карылды, —
Торо момооны,
Төрт сөөк тагманы!

АНЧЫ ҚЕБИНДЕ АЙДАТАН СӨС

* * *

«Ме» дегени билдирбес,
Меч эткени көрүнер.

* * *

Сары бүрди абагай
Сын-арказына түжүрбейтен.

* * *

Элик сында боқырып,
Сөнүскен бажын сөксүндеер,
«Мен тын!» — деп,
Бойын төгүндеер.

* * *

Уделеген јеринге
Ўзүт болбо,
Ўезин кырба,
Ўлүүнди ашпа.

* * *

Кускунды адардан озо,
Бычагыңды сабына јетире
Јерге кадайла, ат.

* * *

Бөрү андап бараткан киж
Нөкөрин айбылаптыр:
— Қожо андайлык!
Нөкөри дезе айдыптыр:
— Бөксөзи јок
Бөрүни кем андаар?

* * *

Арканаң табылган
Койонның куу бажы
Кой коктыдар ырысту:
Тапкан болзо, таштабайтан
Јылкы малдың јал-куйругын
Нокто эдип јазайла,
Баш кайырчакка салатан.

УМАЙ-ЭНЕ КАБАЙЫ

БАЛА ЧЫККАНЫ

Ак-жарыкка жаңы кижиге туулганы алтай кижиге анчада ла сүүнчилү керек. Алтай кижинин айлы-журтын алкы жөөжө дө сүрлү этпес, алтын-мөнүн де өңжитпес, же бала-барка, жаш бабийлер жараш ла кеен эдер, жаркын-жыргал берер. Балдардын чур-чуманак табыжы толгон үйден жыргалду не бар? Жаш корбодый жаранып өзөр, жаанап чыдаар балдары жок айыл — кандый да одын-суулу, онду-чүмдү болзын, кандый да атту-тонду, аргалу-чакту жатсын, ол түнгей ок ээн ле соок билдирер. Ук-тукум үзүлөр, уйа-кесек түгенер.

Бала чыккан деп солун табыш журт ичинде, куудан өлөнгө от тийгендий ончо улусты түймедет, соныркадып сүүндирет. Жаш баланын багыру үни жарыган ба, жок по, бир кижиге экинчизине, көрүш-таныштар, ага-карындаштар бу табышты бой-бойына жетирет. Шак бу тужында мындый да кокыр-ойынду сурактар берилет, коот-солун сөстөр угулат:

— Кыс па, уул ба?
Кынырак алар ба,
Кылыш тудар ба?

- Эр бе, эпши бе?
- Эчки саар ба,
Элик адар ба?

Уул чыкканда, анчада ла ада јанынан јууктары айдары јок сүүнижип, мынайда оморкожып, седеккеп турар:

- Уул чыккан ба?
- Уул! Јакшы!
Ук улалтар эр болор.
- Уулду болгон јурт јакшы:
Улуска-јонго баш кожор.
Адазы сүүнер
Анчы болор,
Айу адар, ирбис истеер!
- Атка минер, малдап јортор,
Албаты мактап, күлүк деер.
- Алып чыдаар, јурт тудар.
- Албаты-јонды јыргадар!

Кыс чыкканда, сүүнчи кирелү: јааназа, јатка барар, башка јуртка отурар. Је онызы јок болбойтон, јүрүмнин жаңы ондый да, айдарда, мындый утка угулар:

- Кыс чыкканы база төп.
- Кысту јуртта јыргал көп.
- Кыстунунг оозы үстү,
Кысту биле кежиктү!
- Кызыл ташуур койтылдап,
Кудалар келер, јурт сурап.
- Төрөгөн-туган көптөөр!
- Јенибистенг јеендер өзөр!

Амадулу тун балазы кыс болордо, ачурканган адага санаа-күүнин токынадып, сүүндирип, мынайда чечеркейтен сөзи бар:

— Уул чыдаткан бажы канду.
«Уул бала — жууга» деер,
«Кыс бала — жыргалга» деер.
— Кызыл торко кыбы бек,
Кыс балалу журты бек!

АДАЗЫНЫҢ ШАКПЫРТЫ

Абакайым уул тапты,
Айлы-журтым жарытты.
Андап-куштап баратам,
Арка-тууга чыгатам.
Киш каразын адала,
Уулыма чуу жазайдым.
Кийик семизин адала,
Уйиме мүн азадым.
Эндү торко үч жыртып,
Чуучак эдип алайын.
Эмел агаш үч бүгип,
Буубай эдип салайын.
Бешик-кабай үстине
Мен илерим ок-саадак.
Беш эликтин энине
Белетеерим шалтырак:
Айу тырмагын илгежин,
Амыр жадар — чочыбас.
Умай-Эне дегежин,
Уулыма жеткер жууктатпас.
Койоноктын јодозы,
Коштой илер — јүгүрүк.
Уларынын канады —
Улаарбас, јаман түш көрүп.
Угымды болзо үзүлтпес,
Одымды менин өчүртпес,
Уулыма ат адайтам,
Ончо јонды мен јууйтам.

БАЛАГА АТ БЕРГЕНИ

Жакшы болгон энези ле жаңы чыккан жаш бала амыр-тыш. Адазы балага ат адайтан жаңга учурлай баланын тойун эдерге койдын семизинен сойып, койу көчө кайнадып, айылдаштарын айттырды, ага-карындаштарын, таайларын алдырды, амадулу кычырды. Кем узактан келди, кем тайгадан атту түшти, кем тайакту жойу келди.

Ак урган аяакты, ашту чөөчөйди баланын адазы чөгөдөй түжүп, уяа-журттын жаанына, айылчылардын күндүлүзине тудуп, алкыш-быян сурап, мынайда айдат:

— Кежик-ырыс журтка келди,
Кенетийин уулду болдым.
Кезер-баатыр эр болзын,
Кеби-чабы јарт болзын!
Сүүнчиме кожо сүүнижигер,
Јыргалымды кожо јыргажыгар.
Јаңыс ујанан бис ончобыс,
Јааныбыс эдигер слер, акабыс.
Узак јолды уур дебей,
Јорык-јолго јобобой,
Уулым чыкканын учурлап,
Күчсинбей, күүнзеп келдигер.
Балама ат беригер!
Кийик болзо түктү болор.
Кижиге болзо атту болор.

Ујанын јааны кижиге учурлу суракты уккалы,
улу жаңды билгели, ак сүтти амзады, ачу
ашты ууртады, айладып, мындый сөс
айтты:

— Ат болзо, алып ат болзын!
Ат болбозо, салкын алзын!
Агдап-куштап мингени
Алтын жалду ат болзын.
Албаты-јондо јүргенде
Алтын-Коо деп уул болзын!

Јойуга ат миндирер,
Јыланашка кеп кийдирер,
Аштаганды тойгызар,
Арыганды соотодор,
Ал-санаазы ару болзын,
Алып јолы ак болзын!
Ак-Боро ады талайда
Кечпеген кечү болбозын.
Акту бойы тайгада
Ашпаган ажу болбозын!
Ада-энезин сүүндирзин,
Айыл-јуртын өңжитсин,
Албатызын тооп јүрзин,
Алтайыска јон кошсын,
Ат-чабына мак кошсын!
Мөңүн жалду Уч-Сүмер —
Қуяк кептү тайгазы.
Мөңкүненг түшкен Қан-Урсул
Қутук кептү талайы.

Төрт үйелү чакыда
Төнөндөр туруп киштешсин.
Төрөгөн-төркин јуртында
Төрө тудар эр өссин.
Јайыкпыла алкап јадым,
Јаан абаайы адап јадым.
Јаанду-јашту угуп, шүүзин.
Јарадарын бойы билзин.
Алкышту болзо — ат болзын!
Қаргышту болзо — јел каксын!

БАЛАНЫ КАБАЙГА
САЛАР ТУШТА
УМАЙ-ЭНЕГЕ АЙДАР СӨС

Јаш баланы кабайга
Јагжыкканы аайынча
Ай жагыда салатан.
Буубайына буулаган
Умай-Эне темдеги —
Ак кыйралу ок-саадак.

Арчынбыла аластап,
Ак кыйрала арутап,
Јеен кабайын чектеерге
Адазынын энези
Кеен Умай-Энеге.
Алкап айдар бу Сөзи:
— Алас, алас, ала кас!
Ак-айас ла көк-айас!
Айланыжып, кайып түш!
Амыр бистин журтка түш!
Умай-Эне, кин эне!
Учкур мүүстү бай эне!
Кирди јунган ак талай,
Киндик кескен ак такпай,
Кирбик ачкан сен, Умай,
Кижичапкан абакай!
Суда көлдө еугатту,
Сүт-көлдө сүзүктү,
Сүүри тууда ойынду,
Сүмер тууда орынду!
Кырык кыстын ортозында
Кыс-ару Умай-Эне!
Отус кыстын ортозында
Онгбос-јараш Умай-Эне!

Ак Улгеннен тўжерде,
Ай солоны тартынган.
Көк Улгеннен тўжерде,
Кўн солоны тартынган.
Алтын кастак тудунган,
Ак јаркынга курчаткан,
Тарак башту Умай-Эне!
Такылгалу кин эне!
Корбочогын коркытпа,
Чочуктарын чочытпа.
Тар койнына сугунып тур,
Тапчы эдегинге тўўнип тур,
Он колтыкка сугунуп тур,
Он эмчегинг эмизип тур!
Көзи јаманга көргүспе,
Кўўни јаманга күзетпе!
Айна келер јанына
Алтын кастак тудуп тур.
Јеектинг келер јолына
Јебе огын куурып тур.
Јелбизекти бастырба,
Јелди болзо кактырба,
Јаманды јайладып тур,
Јакшыды баштап тур!
Арбалайын кылгалап тур,
Арчындайын тазылдап тур!
Балдардын сузы бек болзын,
Ага-ийин көп өссин!
Буубайдын буузы тын болзын,
Эје-сыйын көп өссин!
Умай-Эне — кин эне!
Улу кутту бай эне!

ЭНЕЗИНИН КАБАЙ КОЖОҢЫ

Карагуй түнде кармадап,
Кабайлаган балам сен.
Эки колло сыймалап,
Эркелеген балам сен.
Эргекче сени чыдадып,
Эр јетирип койорым.
Ару сүтле эмизип,
Алып эдип койорым.
Калбакчадан кабырып,
Кап толтырар энен мен.
Канзабашча бойыңды,
Кижиге эдер энен мен.
Јурунчадан јуунадып,
Јууркан эдер энен мен.
Јудурукча бойыңды
Јурт баштадар энен мен.
Эки уйдын сүдинен
Эјигей сеге эдерим.
Элик бычкак өдүкти
Эптеп сеге эдерим.
Алты уйдын сүдинен
Аарчы эдип берерим.
Ан бычкагы өдүкти
Амадап көктөп берерим.
Эрјине кулун чыдаза,
Ээртеп минер ат болор.
Эрке балам чыдаза,
Эл ортодо эр болор.
Аргымак кулун чыдаза,
Ай канатту ат болор.
Аданын уулы чыдаза,
Албатыда эр болор.

СЫЙ БЕРГЕНДЕ АЙДАР СӨС

Айылга кирген кижн јаш балага сый беретен.
Белен сыйы јок болгондо, тонынын топ-
чызын да үзе тартып, сыйлайтан, је ку-
ру чыкпайтан. Эмезе, кийннде чыдаза,
айылдап келзін деер, эмезе ажындыра
мал айдып берер.

ҚАЛБАҚ СЫЙЛАЗА:

Айакка толо көчөлү бол,
Айылга толо јөөжөлү бол!
Чарага толо көчөлү бол,
Чақыда јорго атту бол!

ҚАМЧЫ СЫЙЛАЗА:

Бойынды ат көдүрзін,
Тойынды јон көдүрзін.
Бычагы јок јуу сор,
Камчызы јок јорго мин!
Јүс јаш јажа,
Јүгүрүк атка мин!

ТОПЧЫ СЫЙЛАЗА:

Тоннын топчызы бол,
Јоннын јолчызы бол!
Эгүнин сыныгы бол,
Элдин эпчизи бол!

* * *

Алтан эки ак топчы
Таккан јери бек болзын.
Алкап берген аканнын
Айткан сөзи чын болзын!
Төртөн эки көк топчы
Көктөгөн јери бек болзын.
Төрөлөп берген таайыннын
Айткан сөзи чын болзын!

АИАК-САБА СЫЙЛАЗА:

Сааганын саба толзын,
Санаганын көгүс толзын.
Барган јерин
Байрамду болзын,
Конгон јерин
Кокту болзын!

ОК СЫЙЛАЗА:

Тозуп аткан анынды
Тоголок темир јаспазын.
Торсыгын каткан бойынды
Тобракка күлүк јыкпазын!
Чечен анчы бол,
Чебер кижиге бол!
Јайаанын јаан болзын,
Јаштарың көп болзын!

БАШТАПҚЫ ЧАМЧА КИЙГЕНДЕ

Күндер ээчий күн өтті,
Күйнек кийер ой келди.
Баштап чамча кийдирип,
Балага айдар сөс эди:

Чамчан тар болуп,
Чагын кенгизин.
Күйнегин јыртылып,
Күчинг тыгызын!

Бөстө-энде кандый сөс,
Бөкө лө бол, јырта кий.
Өгүс күлүк болуп өс.
Көө-куйакты јара кий!

Энчейе берзе, энеге
Эбин табар эпчи бол.
Амтыйа берзе, аданга
Арга берер аргыш* бол!

Эргектү эр бол,
Эжер карындашту бол!
Jүс јаш јажа!
Jүгүрүк атка мин!

САНЫСКАННЫҢ СЫГЫДЫ

Чыйык, чыйык, чыйканак!
Көзи јаан көк чортон,
Көрдин бе сен баламды?
Чыйык, чыйык, чыйканак!
Когобыла сал этсем,
Кожулгай нем балама?
Чыйык, чыйык, чыйканак!
Кичүлер сөзин мен угуп,
Кичү агашка уја тарттым.
Чыйык, чыйык, чыйканак!
Көчкүн сууга алдыртып,
Көрбөй калдым баламды.
Чыйык, чыйык, чыйканак!
Уузы јаан ак чортон,
Уктын ба сен баламды?
Чыйык, чыйык, чыйканак!
Јекенбиле сал этсем,
Једишкей нем балама?
Чыйык, чыйык, чыйканак!
Јаандар јөбин мен укпай,
Јабыс агашка уја тарттым.
Чыйык, чыйык, чыйканак!

* Аргыш — нөкөр, эш дегени, түндүк алтай сөс.

Jaан сууга алдыртып,
Jaда калдым баламнан.
Чыйык, чыйык, чыйканак!
База jaны уйа тартсам,
Балдар андый болор бо?
Чыйык, чыйык, чыйканак!
Башчылардан мен уксам,
База jaман болбозын.
Чыйык, чыйык, чыйканак!
Jaандардан уксам чы,
Чыйык, чыйык, чыйканак!
Jaандардан уксам чы,
Jaан агашка салзам чы!
Чыйык, чыйык, чыйканак!

* * *

«Сагысканнын сыгыдын»
Сарнап-айдып беретен,
Энези эрке балазын
Эбелтирип ийетен:
— Кучагымда тун балам,
Куйулгак суу апарбас.
Кумуп, кучуй jaап салзам,
Куйун-салкын учурбас.
Санаа-күүним жыргадып,
Саатабастан чыдагын,
Сагыскандый болбогын,
Салымду, jолду кеп алын.
Улулар сөзин угуп jүр,
Учурлу jөбин кичееп jүр, —
Ук-тукумын улалта
Урмат болор уйанга.
Кутус балам, баай-бай,
Кут алынып чыдагай.
Энекейин сарынын
Сагыскан угуп, апарзын.

БӨӨЛДӨП БАСТЫРАРЫ

Базар өйи једип келген баланы эки колынан алып, бут бажына тургузып, «бөөл, бөөл» деп, ичкери бастырып турар керек. Бөөлдөгөндө, учурлап айдар сөс мындый:

Бөөл, бөөл, балам, бөөл!
Чеек-чеек базытту,
Чекпен сары өдүктү
Элигештин чаабындый,
Эптү, чыйрак бутту бол!
Саай-саай базытту,
Сары чекпен өдүктү
Шаарјиктий јенгилчек,
Шакпырабас кутус бол!
Бөөл, бөөл, балам, бөөл!

* * *

Койондый жүгүрүк бол,
Қомыргайдый коо бол,
Қорбо талдый кызыл бол,
Бөөл, бөөл, бөөл!
Ташка чыксан, тайкылбас бол,
Тууга чыксан, турбас бол,
Аркага чыксан, арыбас бол,
Қырга чыксан, кыркунду бол!
Баскан јерин бадалгак болзын,
Тепкен јерин тепкиштү болзын!

Чала баспай, бүдүрилип эмезе јыгылып турган баланын «тујагын» чечетени бар. Өлө-чоокыр јип кадып, эмезе јөргөмлө баланын будын тужайла, бастыртып ийеле, эн жүгүрүк кижии тап эдип, «тујагын» бычакла кезе согуп ийер. Онон ары ойто ло бөөлдөөр.

БАЛАНЫҢ ЧАЧЫН КЕСКЕНИ

Баланын чүрмежин үч јашка јеткенче чек кеспейтен, јүк тарап турар. Баштапкы чүрмеш кескени байлу-чүмдү болотон. Эртеги чактан бери эне јаны эн күндүлү, онын учун баланын чүрмежин эн баштап таайы келип кезер јанду.

Учурлу күн келгенде, улу таайын үйге өнөтийин элчилеп алдыртар, колына кайчы туттурар. Таайы, јеенинин бажын јытап, эки јаагынан эркелеп окшоп ийеле, керекти баштайт. Бачымдаш-сандыраш јогынан таайы саамайын, мандайын ла төбөзин кайчылап, мынайда алкап турат:

— Бажына кыл бүдүрген,
Балтырына эт бүдүрген,
Байлап јүрер таайын мен.

Башкы чачын кезетен,
Бала сени кичеейтен,
Баркы берер таайын мен.

Айактап атка миндирер,
Ардактап јолго кийдирер,
Адаң ошкош таайын мен.

Саамайынды кескеним
Салымында шылтулу.
Төбө чачын кескеним
Төрө-төстөң учурлу.

Очоктогы одынды
Отыкпыла чагып јүр.
Јон ортодо јолынды
Ойынбыла ачып јүр.

Аркадагы адынды
Армакчыла тудуп јүр.

Албатыда чабынды
Ак санаала алып жүр.

Бала бойын баатыр бол!
Кенже бойын кезер бол!
Оогош бойын ойгор бол!
Айткан сөзим алкыш бол!

Баратаннын бажын бил,
Келетеннин кемин бил!
Жааннын сөзин жанчыкка сал,
Карганнын сөзин капка сал!

Чачын кескен таайын чат божотпой, кондырып койотон, сыйлап күндүлеер жан-ду. Таайы десе имдеп кескен чачты илгин баштыкка сугуп, бойыла кожо алып жанатан. Жанарда, жакыйтан мындый сөзи бар:

— Бала жыдын чыкканда,
Баркы алып келгейин.
Чач аларга келгенде,
Ээрлү атты бергейим.
Эр темине жеткенде,
Эликтеер мылтык бергейим.
Элден эжин тапканда,
Эптеп тойын эткейим.

ТУНДЕ БАЛА МЕКЕЛЕЕР СӨС

Ак чычкан да ак чычкан,
Айла тагда айылдап кел!
Ак ийнектин сүдинен
Айагашка алып кел.
Көк чычкан да көк чычкан,

Көк энгирде једип кел.
Көк ийнектинг сүдинен
Көөрчөк јазап, сен экел!
Түнде балам суузады,
Түүсте сууннаг сузуп бер.
Изүркенип ыйлады,
Ичип алзын, — уруп бер!

КӨСКӨ ЧӨП ҚИРГЕНДЕ

Ак кучыйак,
Алып бер!
Көк кучыйак,
Көрүп бер!

Чөп, чөп,
Чөк-чөк!
Қир, қир,
Чык-чык!

Көр,
Көс!
Өр,
Сөс!
Тпүк, тпүк!
Кыл, түк!

ТИЖЕН БАЛАГА ЈАҚЫГАН СӨС

Јети јажы өткөнчө,
Эмил тижн тўжетен.
Тижн ойто өскөнчө,
Тижен өйн дежетен.

— Тижин тўшсе, таштабай,
Талканакка болчоктоп,

Тайгылыңа ашкартып,
Такып-якып айт мынай:

Амтык тижим ал, тайгыл,
Азу-тазыл тижин бер!

Жаман тижим ал, тайгыл,
Жакшы, жараш тижин бер!

Сөөк челдеп, кемирер,
Сөгүлбес ле сынбас, бек
Сен тижинди меге бер —
Сеп-ару, ак-кемирчек!

Тайгылым, сени тойгончо,
Тапту азырап турарым.
Ончо тижим чыкканча,
Ол сөзимди тударым!

ТАНДАЙДЫҢ УЧУРЫ

Койдын бажын челдегенде, таңдайын сыйрып, балага берер учурлу. Темдектезе, таайы жеенинин жайа тудуп берген ала-канына согуп, мынайда алкаар:

- Бай бол!
- Баатыр бол!
- Бий бил!
- Бичикчи бол!
- Ус бол!
- Улу бол!

Кажы алкышта бала таңдайды каап-тудуп алар, салымы база ондый ла болор де-жет. Алкаткан бала таңдайды жип кой-тон жанду.

САБАРЛАРДЫҢ КОЖОҢЫ

Беш карындаш — беш сабар,
Беш чололу кеби бар.
Бежүлези мак алар,
Бектег бекем теми бар.

Башпарак — ол баш сабар,
Бажын билип башкарар.

Бажы-Қырлу — ус сабар,
Бала алып отурар.

Орто-Мерген — омок уул,
Одын жарып, от салар.

Куба-Чечен — кутус уул,
Курсак азып, аш салар.

Кичү ийни — Кичү-Бий
Кирт этиртип бөөрөк жиир.

Қарындаштар өөркөшпөй
Катандашса, иш өңжиир.

БАРҚЫ БЕРИП, JEЕНИНЕ ТААЙЫ АЙДАР КЕРЕЕС СӨС

Онойып, соот-ойында билдиртпестен, эмеш-
тег айланыжып айлар өдөт, жылышкы-
лап жылдар өдөт, — јен-эдек кыскар-
ган, јеен бала чыдаган: баркы алар ой
келген, таайына барар күн келген. Јеени
таайына јелдиртип једет, таайы јеенин
табылу уткыйт.

ЈЕЕНИ.

— Удура болзо көрбөйтөн,
Улузынып тынбайтан,
Кезем эдип көрбөйтөн,
Кедер сөсти айтпайтан,
Бажыма кыл бүдүрген,
Балтырыма эт өргүскен,
Байлап жүрген таайым слер,
Баштап койгон кижиге слер.
Саамайымнан чач кезип,
Салымым кезип бергендий.
Төбөмнөн база им эдип,
Төстөрүм бил дегендий.
Өскүс-жабыс жүрбеске,
Өрө тартар таайым слер.
Жокту-жою жүрбеске,
Жорго сыйлаар таайым слер.
Жолым ачып бердигер,
Жолду сөзөөр угайын.
Кежик-баркы бердигер,
Кереес сөзөөр алайын.

ТААҢЫ (јеени туттурган ашты көдүрүп).

Кичү бойың кижиге болдың,
Лаш бойың жаанап өстин.
Эр теминде күлүк болдың,
Эжигимди көстөп келдинг.
Ээр-үйгенде тутак жок,
Эр сөзүмде булгак жок.
Кинчек этпес — кежиктү,
Жаман этпес — жакшылу.
Жарышта адың сонготпо,
Маргаанда сөзүң мөкөтпо.
Сүмөр туудый сүрлү бол,
Жалаң-чөлдий жараш бол.

Алган чачты јандырып,
Баркы берип јадырым.
Айтканынды јарадып,
База такып јакырым;
Јорголу — јортуп јүретен,
Корболу — јонго өзөтөн.
Шонкордый бол — шунуп јүр.
Ойгордый бол — шүүнип јүр.

Матас «Урал» сыйлазам,
Мантадып, атка бодоп јүр.
Мылтык сеге сыйлазам,
Мылкыс этпей, тудуп јүр.

Эргектүге туттуртпа,
Эриндүге айттыртпа,
Јаактуга айттыртпа,
Јарындуга туттуртпа!
Күлүктерге күлүтпе,
Күчтүлерге јендиртпе.
Копчыларга коптотпо,
Корондуга коштолбо.
Колтыкчыны јууктатпа,
Койнынга оны кондырба.
Кортыктарга бүдүнбе,
Колдорына иженбе!

Қара бажын буурайганча,
Қаска тижин саргарганча,
Қаралуды актабай јүр, јееним,
Ақуны каралабай јүр, јееним.
Тапту јакшы эр дешсин,
Таай јүрегин сүүндиргин.
Талдама адын макталзын,
Тапкан ижин бүдүргин!

ЈЕЕНИНИҢ ҚАРУУЗЫ

Қыймықтап — қыр ажарым,
Жорықтап — жол аларым.
Таайдың сөзи —
Јеенниң көкси.
Таайым сөзи алкышту,
Тар көксиме сугарым.
Эрјине сөзи кежиктү,
Эп-барқызын аларым.
Көп адып, мерген болбос.
Көп айдып, чечен болбос.
Јерче де јеен кичү эмей,
Такпайча да таай улу эмей.
«Јееним некеп келгенче,
Јети бөрү келзе, торт!» —
Чөкөп таайы айтқанча,
Чөл түбине өлзө, торт!
Көс — кичү,
Түби — терен.
Сөс једер көрбөс јерден.
Алкыш учун алкыжым,
Баркы учун быйаным!
Јеенниң јемтик сөзи,
Таайдың лапту көзи!

Москва, 1978 ј.

МУҢ ООСТУ СӨС

ОТ КӨҢЖИТКЕНИ

— Күй, одым,
Күүс-күүс!
Күй, одым,
Күүс, күүс!

Көҗи, көҗи,
Қымын от!
Өндөй, өҗи,
Қызыл от!

От жүгүрүк —
Койон эмес.
От түлүрүк —
Қуш эмес!

Күүс, күүс,
Күлден тур.
Күүс, күүс,
Күндүүн көр.

Тосты жала,
От-жалар!
Қосты талбы,
От-жалбыш!
Күүс, күүс!
Күүс, күүс!

1979—1981 ж.

КЕЖИК

Кичү кежик — мал-ашта.
Ортон кежик — акчада.
Улу кежик — биликте.

Малда байлык дешсе де,
Қырылып калар — јут болуп.
Акча кылбыш дешсе де,
Ага берер — суу болуп.

Ойгор байлык — көгүсте,
Оодылбайтан шибееде:
От салгажын — күйбейтен,
Суу салгажын — чөңбөйтөн.

Алтай-Қаңай эжиги —
Айлаткыш кереес сөзинде.
Артабайтан кежиги —
Албаты-јоны төзинде.

Кайас, 19—20.V.1982 ј.

КИЖИНИНГ JAШТАРЫ

Он — ийт.
Жирме — тийинг.
Отус — бөрү.
Төртөн — төө.
Бежен — белек.
Алтан — тайак.
Жетен — көжүш.
Сегизен — булгуш.
Тогузон — сокы.
Жүс — жумуртка.
Албатынын табыскагы.

Он жаштуда ийт ошкош,
Ондо-мында — эн оогош.
Колго-бутка коштойын,
Коот эркеде, сыр-ойын.

Жирмелүде тийиндий,
Жиит, жеңил өйин дийт, —
Жайым жажын ол билбес,
Жайы-кыжын кичедебес.

Отустуда бөрүдий,
Омок, бөкө, мөрлү дийт, —
Тудар-кабар, ичер-жиир,
Турушкан-эткен иш өнжиир.

Төртөндүде эр жобош.
Төө тегинде жүрүм — кош.
Төмөн көрзө, керсү, төп.
Өрө көрзө, күчи көп.

Бел-ашузы не керек,
Бежен жаш — ол сый-белек.
Кереес кептү жүрүми,
Кеңилү түштинг өдүми.

Алтын тайак — алтан јаш.
Алтын да болзо, үч бутташ.
Ажу төмөн јабызаш,
Айыл ичинде амыраш.

Јетендүде једек — мар,
Јер-коктыйда күл булгаар,
Коркок көжүш — карганак,
Конор јери от-айак.

Кап-сегизен тужында —
Қара булгуш казанда.
Қары јажын ол ашкан,
Қайда барзын, кайракан!

Тогузондо торт соксоо —
Тон јамынган сокыдый,
Толыкта ол соксойор,
Тооноғ чыгып содойор.

Јүс јаштуда бу јуртка —
Јүдек, чирик јумуртка.
Јүрүм бүткен, чак-конок,
Јүк ады бар — тоголок.

МЫНЫ УГАЛА, ҚЫПЧАК СӨӨКТҮ ИЖЕНЕР ӨРӨҚӨН ҚОШҚОН

Он сегис јаш тужында
Олдоп-солдоп тудатан.
Јирме јашту тужында
Јиргилјиндий јүретен.
Отус јашту тужында
От-јалкындый болотон.
Төртөн јашка јеткенде,
Төрбөлјиндий өбөгөн.
Бежен јашка јеткенде,

«Бери көр» лө «ары көр».
Алтан јашка киргенде,
Ак-буурылды чабатан.
Јетен јашка јеткенде,
Јер тайанып туратан.

19—22.V.1982 ј.

ТАБЫСКАКТУ ҰЛГЕР

- Тату, тату, не тату?
- Тапту јакшы уйку.
- Ачу, ачу, не ачу?
- Аргазы јок өлүм.

- Јымжак, јымжак, не јымжак?
- Энениг колы.
- Қату, кату, не кату?
- Эл-јаттыг јери.

- Күчтү, күчтү, не күчтү?
- Күзеген өтпөк.
- Ойгу, ойгу, не ойгу?
- Ойгор, тынду јүрек.

- Чичке, чичке, не чичке?
- Қыйылатан кызыл тын.
- Элес, элес, не элес?
- Эрјинелү бу јүрүм.

- Улу, улу, не улу?
- Сүрлү, күүлү эр-салым.
- Мөңкү, мөңкү, не мөңкү?
- Сүмер кептү Эл-Алтай!

Кайас, јай, 1982 ј.

АК МАЛДЫҢ КЕБИ

Уктан укка ээзине
Улаада уйдын кеби не?
— Мен кепшенчек, кекенчек,
Узун куйрук көк ийнек.
Өлзөн, күлин чачарым,
Мөөрөп-бустап турарым,
Тобрагынды казарым,
Туйгакпыла ыарым!
Жыгылзан, учкур мүүстерим
Жырс этирер төжөгим!

Эртегиден ээзине
Эчкинин айдар кеби не?
— Эрлик берген мал деген,
Эк сагалду эчки мен.
Өлзөн, үстин кырлаарым,
Өчөп, сөөгин чайнаарым,
Өлөн-чөбин кырлардын
Өскүрбей, кајап, кыркарым.

Кобыда жүрген ак быян,
Кой мынайда айдатан:
— Аштаганда — азыгын,
Коноктыкка — тойгонын,
Айылчы түшсе, сойгонын —
Қорокойлу кой малын.
Жыгылзан, тепши куйругым
Жымжада төжөй салгайым.

Антыгарлу эрјине,
Ат айдар дийт ээзине:
— Ал-тайганы ажырар,
Агын талай кечирер,
Узак јерди јууктадар,
Учуртканча јетирер

Учурлу малын мен эдим,
Улустан быжу нөкөрүн.
Ыгылзан, ымжак жалым бар,
Кычырзан, ардак бойым бар.

Онын учун Эчки ле Уй
Соок тумчукту мал дежер.
Онын учун Жылкы ла Кой
Оозы-мурды жылу дежер.
Кижиликтин ар-аймак
Кичеет малды бөлибей.
Кезем башка кайрал-мак
Кебинде база бар эмей.

Алтай улус аайлайтан:
Соок тумчукту мал эдин
Отко салбас — байлайтан
Сон түбинин кин-кебин.

Май, 1982 ж.

КИСКЕНИНГ КЕБИ

Киске Кижин журтында
Килтиреген жүрүмдү,
Же ичинде кеп айдат —
Жеткерлү де кинчектү:

— Балдар ла жок болзо кайдат,
Баайлабастан кайда барат!
Эркеде мен жүрер эдим,
Эки колдон түшпес эдим.
Сыймап мени, эрке бууйлап,
Сыйлаар эди экчеп, жайкап.
Эки борбуй сүт азыкту
Эмчек бабий бууры тату! —

«Божозо, буурын жиirim!» — деп,
Бодоп јадат белгелеп.
Бойы такта алдында,
Ал-санаазы кабайда.

Онын учун азыйда
Ас балдарлу айылда
Эркезекти тутпайтан,
Эжикке оны јуутпайтан.

Май, 1982 ј.

ИЙТ КЕБИ

Ийт Кижини ээзи деп,
Иженип айдар мындый кеп:

— Балдары ла көп болзын!
База олор соот болзын.
Меге артылып чыдазын,
Меч этпеске тасказын.
Коштой базып, үренер,
Коот ойында эш эдер,
Куучын-каткы көп болор,
Курсагым да ток болор.
Чур-чуманак јүретен,
Чук өзөтөн биле кеен.
Мал сойгожын — сөөк једер,
Буур тиштеп, буур-эт берер,
«Айыл ичине болуш» — деер,
Андап барза, ээчидер.
Аралдагы койонды
Агыртып берер ийт эдим.
Балулу барган куранды
Барып табар мен эдим.

Кичеемелим шылтузы —
Кижининг меге јакшызы.

Кайас, 3—5.V.1982 ј.

ЈАШ ҚУРАГАНГА АЙДАР КЕП

Кураш, кураш, ой, кураш,
Кутус бойын быјыраш!
Саксарга деп адын бар,
Сананбайтан табын бар.

Озолоп јүрүп,
Олјого алдырба,
Учына јүрүп,
Уурыга туттурба.
Бөлинип туруп,
Бөрүге јидирбе.
Айрылып туруп,
Айуга јидирбе.

Көп койлордын ортодо
Көбөн түктү кой бол.
Арбын койдын ортодо
Аркар мүүстү куча бол!

Тегерик мүүстү куча бол,
Тегери көрүп кайказын.
Кумурык мүүстү куча бол,
Кудалар сени алказын!

1985 ј.

ТӨӨНИНГ КЕБИ

Төрт таманы тайбайган
Төөнниг укаа-кеби бар.

Төмөн көрүп айдатан
Төгүн эмес сөзи бар:

— Јаш баланы коштобой,
Јаан айылды коштозын!
Өркөштөрим јоботпой
Өскө јүкти чоғылтсын.

Баланын јүги күчине
Бараксан Төө дө чылайтан.
Уурына эмес — чүмине
Улу тынып, арыјтан.

Чуй бажы, 1981 ј.

ТЕНЕРИНИН ТЕКЕЗИ

Шыр-р-ра-ау-у!
Шыр-р-р-аа!
Бөднөнин балдары
Бөрүкке толтыра.
Талтардын балдары
Таарга толтыра.
А менин дезе
Јылдын төрт,
Арга јоктон
Јүк ле төрт!
Олор до, калак-калагын,
Онду конок јок эди —
Ачап јутпа азыгы,
Јеек јыланнын јемиди!

Мындый јүрүм јүргенчем,
Мындый салым билгенчем,
Ой, өлөдим, өлөдим,
Опкын сууга чөңөдим!

Ташка тўжўп,
Талалайын!
Мыска тўжўп,
Мыйрылайын!
Шыр-р-ау-у!
Шыр-р!
Тўбек!
Шык эдерге, ой, кинчек!
Тыным керек, тыным керек!
Такып уйа базар керек!

1978 й.

ЫЛАННЫҢ БАЛАЗЫН ЭРКЕЛЕТКЕН САРЫНЫ*

«Қас балазы каска эрке,
Қайрығажым маа эрке.
Кой балазы койго эрке,
Койрығажым маа эрке.

Мал балазы малга эрке,
Майрығажым маа эрке.
Мый балазы мыйга эрке,
Мыйрығажым маа эрке.

Түлкү балазы — түлкүге,
Түрүлгеним маа эрке.
Кижі балазы — кижиге,
Кейригежим маа эрке!»

* Улус-Чаргы журтында
Унутпай угуп алғанын,
Теленеттер Байатта
Тен билетен сарынын
Шадеев деп аксагал
Меге айтқан: «Бичип ал!
Седен жашта укканым —
Сегизен жашта айтқаным.
Қарағолдо жатқаным —
Қарылардан қалғаным.
Байат сөзи астады,
Байы, жаңы қысқарды.
Байла, уғы үзүлер,
Башкы журты түгенер...»
Укаачы, керсү бир тилмеш
Улалуда жатқан деп,
Бу сарынды кепкелеп,
Бичикке салып қойгон деп
Өткөн чактын ичинде
Өчпөс жанду «Ұлгүде»
Қайдан билзин аксагал
Катап жақып: «Кепке сал!»

КАГУЛ ӨЛӨҢ

Қорым энелү эдим,
Көчкө адалу эдим,
Қағул деген өлөң мен,
Көчкүн бүткен укту мен.

Шаараш кийимдү мен,
Шакпырт-сандыртту мен,
Ак-куу кеберлү мен,
Алдырту-айбылу мен.

Қонорымды
Кобы билер.
Саларымды
Салкын билер.
Қағул деген өлөң эдим,
Қайа көрбөс жанду эдим.

Эре-Чуй, Кызыл-Жар, 1982 ж.

УС КЕЛИНДИ АЛҚАГАНЫ

Ак ийнени
Аңтара көктө!
Көк ийнени
Көңкөрө көктө!

Ус сабарын
Улуска тузалу.
Эптү колын
Элге мактулу.

Јурун тонын
Јуунак болзын.
Јууркан кебин
Јылу болзын.

Кебистеринг
Кеен эди.
Ширдектеринг
Кептү эди.

Эл-јоныбыс
Эдинип јатсын.
Айылдаш улус
Алкап айтсын!

1979 ј.

СЫЙМУЧЫНЫҢ СӨЗИ

Кижининг сарсузын тудала, сыймучы
колдорын јерге согуп, кокырлап айдып
турар:

— Санаа-күүнинг ак болзын,
Сарсу-сабын јок болзын!
Сынын, санын сергек болзын,
Сыс-јоболын сызылып калзын!
Сынык-бертик бүдүп калзын,
Сыгыт-калак кайылып барзын!
Тогус кат
тобрак алдына кирзин!
Јети кат
јер алдына кирзин!
Јети сокордын
Јеми болзын,
Тогус сокордын
Тогы болзын!
Тпүк- тпүк!
Том — толуга!
Тон-алтынга!
Эм — эрикке!
Эрјине шуурга!

Чуй-Бажы, 1979 ј.

САЛҚЫН ҚЫЧЫРАР СӨС

I

— Салкын, кел! Салкын, кел!
Самтар бөрким берейин.
Эзин, кел! Эзин, кел!
Эски бөрким берейин.

Эскиндеги арбамды
Элгей эзип алайын.
Көчө эдер арбамды
Көптөң эзип алайын.

Туудый коозо берейин,
Тутканча да учуп кел!
Саганагын берейин,
Саатабастан куйбуп кел!

II

— Тос айылды толырада бер,
Тоозынакты учура бер!
Қийис айылды килиреде бер,
Кирди-торды ырада бер!

Салкын, салкын, салкынак,
Салдым-омок талбынак,
Саа жок болзын талканак!

Эзин, эзин, эзинек,
Эрке-жайым желбинек,
Элбирезин эн ширдек!

Элезин учур уп-узак!
Эзилип калзын ак чарак!
Эй, салкынак-самтарак!...

1979 ж. Урсул, Чуй.

САЛКЫН УРАДАР СӨС

Салкын кереге айылды кылы-
рада согуп турза, Чуйдын
улузы мынайда айдар.

— Э-э-эй!

Салкын ээзи
Сары эмеген!
Көрүгинди тарт,
Көрүгинди тарт,
Көмүринди өчүр!
Көстөринди жап,
Көстөринди жап,
Косторынды чөңүр!

Эр киж
Эзининнен корукпас.
Эмеген киж
Эрмегиннен саатабас.

Э-э-эй!

Салкын ээзи
Сары эмеген!
Чөлгө тайыл!
Чөкөп, кайыл!
Биске — тыш!
Сеге — ыш!

1979 j.

БӨЛӨЛӨР

* * *

Бөлөлишке улус
Бөөрөк үлежип жиир,
Бөрүк чачыжып ойноор,
Бөлинишпей, нак болор.

Кулады, Алтыгы-Карасуу.

* * *

Бөөрөк-жуунын ичинде
Бөлө-шаны.
Карын-жуунын ичинде
Кадар-шаны.

Бөөрчөктү тайга ичинде
Бөрүлөр жүрер.
Бөлө-шаны бүткенде,
Төрөгөн жүрер.

Көкөрү, Узун-Тал, 1979 ж.

Т Ы Н

Эки буркан кижиге эткен.
Тынын канай эдер — шүүшкен.

— Куудый ак тынду болзын! —
Куу буркан жөп этти.
— Кускун кара тынду болзын! —
Кара буркан жөп этти.

— Каразын сукса, ол канайдар?
— Карануй тамы жерге барар?
— Каршу, жаман кылык чыгар.
Каргышту жаан чак баштаар!
— Акты сукса, ол не болор,
Ак малын да канай сойор?
— Аштап-суузап чат божоор,
Акту бойы чарчап тонгор.

Сааттап, экү өөркөшкөн,
Сананып, эптү жөптөшкөн,
Салымына жаргы эткен,
Сагыскан тынду болзын дешкен:

— Сагыскан-чоокыр тынду болзын,
Сагыжы кириш-чыгыш болзын,
Сандырап, аайлабас болзын,
Сананып, айладар болзын!

ОТ ЛО СУУ

От ло Суу — игис айгул.
Кемизи кыс, кемизи уул?
От ло Суу — эжер айгул.
Кемизи бий, кемизи кул?

От ло Суу — каршу айгул.
Кемизи чын, кемизи ак?
От ло Суу — казыр айгул.
Кемизи мак, кемизи чак?

Орчылангнын кини учун
Ол экүнинг кемизи тун?
Орчылангда јүрүм јоктон
Ол экүнинг кемизи сон?

От-айгул — улу јалар,
Ол арутайт өртөп-јалап.
Суу-айгул — чулу калап,
Ол арутайт јунуп-јалмап.

От ло Суу — качан да нак,
Орчылангда болбос тутак.
От ло Суу — ару айгул,
Олорло сен, кижиде, туул!

25.9.1979 г. Алтай

АЛТАЙДЫҢ АЛКЫШТАРЫ

ТОДОШТОР ЖАЙЫҚ-ТУУЗЫ БАБЫРГАН-
ДЫ ТАКЫП, ЖАСКЫ ЧАЧЫЛГА ЭТКЕНИ

*(Бастыразы алдынан, баштап,
Бан-Бушалдай өрөкөн айдат.)*

Ала-Бабырган тайгабыс!
Ада-өбөкө такыган,
Азыйдан бери байлаган,
Атту-чапту жайыгыс!

Жылдын бажы жылышты,
Жылан бажы чөйилди,
Айдын бажы айланды,
Аттын бажы өңдөйди.
Алтын жабу ачылды,
Абакай-Кадын шуулады,
Арсыл тайга сөгүлди,
Ар-тындулар сүүнди.
Агаш бүри жайылды,
Алтын торко көк чыкты,
Алтын күүктин эткени
Арка-тууга жаңылды.
Ак таскылдын тонынын
Ай таназы чечилди.
Алтын туунын койнынын
Алты эжиги ачылды.
Ай бажы айланды,
Ак малыбыс тойынды.
Жыл бажы жылышты,
Жылкы малыбыс торныкты.

Чөөк!

Эски жыл чыкты.

Жаңы жыл кирди.
Жамым эмес — жажымбыла,
Жаным эмес — жаанымбыла,
Тодош улус адыбыла,
Тогус уулдын угыбыла
Жаандуны баштап алып,
Жаштуны айдып берип,
Жайык туубыс, Жер-Суубыс,
Жасла сени алкап жадыс,
Жаан чачылга эдип жадыс.
Бөркибисти чупчып алып,
Бөкөс эдип мүргип турус.
Курыбысты чечип салып,
Кубат-салым сурап турус.
Чөөк!

(Ончолоры оны ээчий таш такылдагы бай кайыңды сүтле үрүстейт.)

Сындап баскан Алтайыбыс,
Сузуп ичкен талайыбыс!
Койнына јон јуртаткан,
Колтыгына аң тургускан,
Эдегине мал турган,
Эжигине бис јаткан.
Быйаныңды биске бер,
Бычылганын быжу бер!
Ак малыбыс арбын болзын,
Ач-үреебис амыр болзын!
Он колымды көдүрзем,
Ак ајаска чачыш болзын.
Сол колымды көдүрзем,
Солоңыга једип турзын!
Сугаттарың ару јатсын,
Суузаганы јонның канзын!
Сууларыбыс, тууларыбыс
Чактын чакка бистин болзын!

*(Бан-Бушалдайла кожо ончо јон арчын
өртөн, чөгөдөй түжүп, бажырат.)*

Агын суулар шуулай берди,
Арсыл туулар күүлей берди.
Айдын көзи јымжай түшти,
Күннинг көзи узай түшти.
Ак чачылга эдип јадыс,
Ару сүтле берип јадыс.
Адынбыла јылды ачтыс,
Алкышпыла алкыш айттыс.
Он көзингле көрүп отур,
Он колынгла берип отур.
Он кулакла угуп отур,
Он колынгла алкап отур.
Ойгонгон тууга, сууга,
Ойногон анга-кушка,
Айга-Күнге, агаш-ташка,
Ак малга, акту јонго
Чөктөгөнис баш болзын,
Чөгөдөгөн бут болзын!
Чөөк, чөөк, чөөк!

*(Бан-Бушалдайга баштаткан бастыра улус
таш такылды айлана базып, бай кайынды
үрүстеп, ак-јарыктын төрт талазын алкай,
Алтайына бажырат.)*

Москва, Раменки, июнь, 1978.

ЈАСКЫДА ТЕНЕРИ УНЧУККАНДА СҮТЛЕ УРУСТЕГЕНИ

Чөөк, чөөк, чөөк!
Амыр көк лө ару көк!
Көк тенери көс ачты,

Көк тенери унчукты.
Көккө жеткен мал сүүнди,
Көчүшке жеткен жон сүүнди.

Улу тууда кыштаган,
Узун кыштан жыл чыккан
Улуу туузылтып уйкузын,
Удура берет каруузын,
Узада төгөт жызыртын.
Ак жалкында камчылу,
Ак булутта көлкөлү,
Көк айаста жорыкту.

Тенери жиги ачылды,
Темир үни угулды,
Алтын тайагы жалт этти,
Алтай үсти серт этти.
Күн жаркынду Алтайга
Күркүреп, күкүрт күзүрейт.
Өлө тайдый жанылга
Өзөк сайын тибирейт.

Жаанду, жашту белгелейт,
Жартына чыгып темдектейт.
Эпши жанынан угулза,
Уйдын сүди көп болор.
Эр жанынан угулза,
Анга мөрлү жыл болор.
Сары башту кой сойып,
Жыл чыкты деп жандайтан.
Айыл жанына сан салып,
Ак ширдекти жайатан.
Тенерини такыырга
Тепшиге этти салатан.
Ак ширдекке чогулта

Актын ажы туратан.
Тосты отко туттуруп,
Толу куруй көнжүйтен.
Арчын өртөп, сүт чачып,
Алкап, мынай чөктөйтөн:

«Алты талалу ак ширдек
Айыл ичине жайылзын.
Актын-сүттин үрүзи
Айга-Күнге шургузын!

Төрт талалу көк ширдек
Төр бажына жайылзын!
Төнөжин байтал ак сүди
Көк айаска шургузын!

Ак чечеги жайылган,
Ак үрүзи төгүлген,
Көк чечеги жайылган,
Көк үрүзи төгүлген,
Отус башту От-эне,
Орбо чечен Кин-эне!
Ак-сары атту ар-жалын,
Алты азулу Кин-эне!
Жалаалу жалар от,
Жаламалу таш очок.
Үлбүректү От-эне,
Үч булунду таш очок.
Чедиргени чедиреп,
Ак айаска бириккен.
Сургулжыны чөйилип,
Алтай сыны бадылган.
Үйдин ичин жарыткан
Үлбүректү От-эне!
Айылдын ичин жарыткан
Ак-сары атту Кин-эне!»

Күн эбире айлысты
Күреелей үч базалык.
Күрүм-јобол ыразын, —
Сүт үрүстеп чачалык!
Карачызы бек турзын,
Канаттары тег болзын, —
Салкын-јоткон антарбас,
Салым-кыйал бустурбас.
Бай кайыңды күреелей
База такып базалык.
Ак јалама буулайлык,
Ак айасты такыйлык,
Көк јалама буулайлык,
Көк айасты такыйлык:
«Төбөзінде јамылу,
Төрт айаста топчылу.
Канадында јамылу,
Канча айаста топчылу.
Ат арчынла аласту,
Аршан-кутук јунулу,
Алас, алас, ак куруй!
Кой арчынла аласту,
Кутук суула јунулу,
Куруй, куруй, оп-куруй!»

Ак јабузы сөгүлди,
Агын суулар көндүкти,
Агаш-таштан көк чыкты,
Ак малыбыс јыл чыкты.
Ак Алтайдын јаркыны
Айлыбысты јарытты.
Көк тегери унчукты,
Көксибисти јыргатты.
Чөөк, чөөк, чөөк,
Чөкөтпөйтөн сүрлү көк!

Москва, Раменки, май, 1978 ј.

ОДУДАГЫ МӨШТИ АЛКАҒАНЫ

Алтайдын бай агажы,
Ар-агаштын јаражы!
Аннын-куштын коруулы,
Аба-јыштын алыбы!
Туйук кара бу јышта
Туру сенен сурап келдис,
Јанмыр-јутту күн тушта
Јаблак биске бол, мөжис!
Эленчигис одузы
Эртегиден болгон эдинг,
Одын-сууны ончозын
Озолодо берген эдинг,
Ач-үреези эмди бис,
Андап-куштап келген эдис.
Ал-тайгада айлыс бол,
Алгый азар аланчык бол!
Мөндүр келзе — ыжыгыс,
Бөктөп алар барагыс,
Јайгы күнде — көлөткө,
Қышкы күнде — көжөгө,
Мөнкүликке јап-јараш
Мөнгүн бүрлү мөш агаш!
Байбайа өзүп јарандын,
Байбарак болуп калтырын,
Азийгыдан артык сен,
Былтыргыдан быжу сен.
Ак таскылдын төзине
Алдырбай конор мөжибис,
Тошту тайга көксине
Тонбой конор мөжибис.
Таштан сыскан тынду суу,
Талканду чай азарыс.
Табыланып канзалу
Таңкы тартып аларыс.

Тазылду жоон одырып,
Тапту оттон саларыс,
Таг атканча күйзин деп
Тазырадып аларыс.
Узун тунди кыскартып,
Улу чөрчөк төксөбис,
Тынду топшуур кылдарын
Тындалашсан, мөжибис.

Чөйө кожон сен чөйзөн,
Чөкөмжик жок угарга,
Көспөктөп түш көрөргө,
Көсти жакшы жумарга.
Ак тайганын салкыны
Агаш баштай шуулазын,
Коо мөжистин сарынын
Кобылар тыгдап, тымызын.
Бажыга болзо куш конзын,
Төзине бис конорыс.
Сеге сергек түн болзын,

Бис те амыр конорыс,
...Агарып ойто таг адар,
Алгыйыска мүн азар,
От-энени ашкарып,
Алкап сени чөктөөрис.
Онон бойыс отурып,
Ажыбыска кирерис.
Аг балазы кестенкей,
Айланбайынча суу ичпес.
Анчы бистер байлангай,
Алкабайынча аш ичпес.
Элик балазы болгожын,
Эбирбейинче суу ичпес,
Эмди бистер болгожын,
Экчебей сени аш ичпес.

Арка-тууга түргедеп,
Агдап-куштап чыгарыс.
Ойто энгирде үрбедеп,
Одубыска жанарыс.

Одубысты каруулда,
Орчыланды сен тында.
Тапканыстанг сеге — үлөш,
Укканыннан сен үлөш!

Чөөк!

Чөөк, байбарак!

АНЧЫНЫНГ ОТ УРУСТЕП АЙТКАН СӨС

Алас, алас, От-Эне,
Ак үрүстү От-Эне!
Одубысты коруган
Ойгу жадар от эдинг,
Бойыбысты жылыткан
Болужы жаан сен эдинг.
Үстү-жуулу аш жигин,
Үрүстеп сеге салайын.
Сүттү күрөң чай ичкин,
Сүрлү арчын жыт тартын.
Алтай берген аннын эдинг
Амзап озо сен көргин.
Отус башту От-Эне,
Ойгон камыш кулакту.
Кырык башту Кыс-Эне,
Кызыл-торко кийимдү,
Оп-куруй, оп-куруй!
Тапту неме табарга
Тайга-ташка базытка
Таман болзо такталды,
Такым-тизе бүктелди,

Арка-мойын чөйилди,
Ач-өзөгим аштады, —
Акту бойым арыдым.
Өдүкке болзо кар толды,
Тонго болзо тош тонды,
Изү одыма ижендим,
Урбедеп сеге мен жеттим, —
Кургадыш капшай, жылыдыш,
Куру ичимди тойдырыш,
Алас, алас, оп-куруй!
Соок күнде сообос сен,
Лутту күнде өчпөс сен,
Чийди болзо быжырган,
Тонды болзо эргискен,
Катуны болзо кайылткан,
Соогон болзо жылыткан,
Солынбайтан От-Эне,
Солоңы курлу От-Эне!
Ажанза, бирге ажанар,
Отурза, бирге отурар,
Кайчынын айткан чөрчөгин
Кайкап, биске тындажар,
Качан да сергек сен ине,
Канчын-жараш Кыс-Эне!
Талкан күлин сообозын,
Таң адыра жылу жатсын.
Таш очогын сынбазын,
Там үстине бек турзын!

* * *

Устүги ороон жеринен
Бычып алган От-Эне!
Уч-Курбустан жеринен
Быйандап алган От-Эне!
Ак кубарга түжүрүп,
Азырап койгон От-Эне!

Алты-Курбустан јеринен
Куруйлап алган От-Эне!
Чөөк, чөөк, чөөк!
Ар-јалкыннын сыйны сен,
Ак-сары атту От-Эне!
Куру базып жүрбедибис,
Кудан-Бийден болуш јетти.
Эжиктерин ачып ийди,
Эжип, биске айдап берди!
Азулары кылайышкан
Абагай ан — айуны,
Айры мүүзи барбайышкан
Аткыр ан — кер сыгынды,
Ўзүм-кени эмдү анды —
Ўркип жүрер табыргыны,
Айбыстан деп кара анды —
Алтын алу албуганы,
Тийин, койон, калазакты
Тизип алып бистер јандыс;
Оду тоноп келип жүрген
Озыракчы тагма јеекен
Јолыс кечти, — оны аттыс,
Огыс јерге түшпей калды.
Алас, алас, оп-куруй!
Тапканыстан алыш база,
Тату элик буурын амза.
Алтайысты кожо алкаш,
Арчымакты кожо какташ.
Анчы бисле тапту сүүн,
Айткан сөзис акту күүн.
Бис одуга келеристи
Билип, ойгу јаткан эдинг,
Бисти сакып јаткан эдинг, —
Бистен сеге үрүс эди!

АЛТЫН-КӨЛДИН
ЖАНЫНДА ЖАТКАН ТУРГЕШ
АНЧЫ АДЫНАЙ ТАЙГАЗЫН
АЛКАГАНЫ

Алты кырлу Алтын тайгам!
Ас жакалу ал-тайгам!
Айры сагалду адаларым
Алкап сени адап салган.
Эки эмчектү энелерим
Экчеп сени темдеп салган,
Эртегинен эркин тайгам,
Озогынан обо тайгам!

Ак кар болзо жаап ийди,
Алтай үстин бүркеп ийди.
Ар-кыштын бойы келди,
Андап чыгар ой келди.
Ал-тайгала тил алыжар,
Агын суула кол табыжар,
Күүним болзо күзеп жат,
Көксим болзо күүлеп жат.

Андап чыксам, болушкын,
Анга-кушка туштаткын!
Минер аттан айрылып,
Жойуланып баспаска,
Кийген кептен чечилип,
Локсыранып калбаска,
Бир болужын берерсин бе,
Билип, арга эдерсин бе?
Артыксынбай жүрген эдим,
Азык сурап келген эдим.
Бйлап-сыктап жүрген эдим,
Брыс сурап келген эдим.
Агын сууда кечү бер,

Ак тайгада ажу бер!
Айа-чергейге ан кирзин,
Акту меге мөр келзин.
Јети эжиктү Јерим-Суум,
Јеринге јатты божотпо.
Јеек-јимекеј тагманы
Эдегинге соототпо.
Мылтыгы онын мыйрылзын,
Мыйгакка тийбей, јастыксын,
Мыйкык колы курузын,
Мында јожып баспазын!

Је чын байлаган анчыга
Јети эжигин ачып бер.
Јер-колтыгын алдынан
Јединип, чыга айдап бер, —
Једер эдип аларым,
Јемзенип артык атпазым.
Арыскан тууга чыксабыс,
Ан-сыгынды айдып бер.
Эрте танда барзабыс,
Элигешти айдап бер.
Алты кырлу мылтыгым
Айу абаайды јаспазын.
Азулары кылайып,
Аткан јерге јыгылзын.
Јылан өтпөс аралды
Јылып өдөр јолын бер.
Јыш түбинде анынды
Јыга адар чечен бер.
Бөднө өтпөс јыраада
Бөкөйип өдөр јолын бер.
Бөрү мантап чыкканда,
Бөксөлөп адар арга бер.

Артыш јытту Алтын тайгам!

Эртиш жытту элбек тайгам!
Элен-чакка энеп келген,
Жажын-чакка жайнап келген.
Ада болуп азыраган,
Адап болбос Алтын тайгам!
Эне болуп эмчектеген,
Экчеп болбос Эркин тайгам!

Москва, Раменки, май, 1978 ж.

ЖАНМЫРДЫ ЖАДАЛАГАН СӨС

Кайрака-ан, кайракан!
Качангыдан такыган,
Ада-өбөкө алкаган
Алты өркөштү Абаган!
Алас, алас, алас!
Алаканча ачык бер,
Теменече тежик бер!

Токтоор-божоор кемин билбес,
Тоолу-кемдү үзүк этпес,
Алтын-Көлгө жүзүп болбос,
Арка-тууга жүрүп болбос,
Айаспайтан жут-жанмыр,
Албатыга бер амыр!
Жандабаска болбос эмтир,
Жадалайтан керек эмтир.

Үч жыл тыны тирү таш,
Изүни-соокты бөлиир таш,
Ушкүрүк үндү кара таш,
Устүгини билер каш!
Килин тайга жыжында,
Кижиге баспас тужында,

Ак жыланның бажында
Аптап тапкан бу јада!
Туулар бажы туманду,
Суулар бажы жанмырлу,
Турулу анга тургун јок,
Туралу јонго туза јок.
Јудурукча јада таш,
Јумурткача ала таш,
Колго алза, каарар таш,
Кулакка тутса, шуултту таш,
Куулгазынду чын јада,
Конгон јерин коктыйда,
Козолу ўним сен тында,
Кокый јуттан аргада!

Кутук суудан алайын,
Кургада сени јыжайын,
Куу јалбышка тудайын,
Куу јунгына салайын, —
Јут-јулакай токтозын,
Јунма-теке тыш алзын,
Тенери түби јабылзын,
Тергее-јуртым кӧс ачсын!

Алас, алас, алас!
Ала байтал айдып јадыс,
Айас-амыр сурап јадыс,
Теменече тешик бер,
Терс булуттың јолын ач!
Алаканча ачык бер,
Ак јаркынның јолын ач!
Бийик тууның кийнибиле ӧт!
Абаганның бажыбыла ӧт!
Јаан туулардың койнына кон,
Јаан суулардың коолына кон!
Бӧрүгешче бӧлүк бер,

Көнөгөшчө көк бер!
Тенгеринин киндиги — жерде,
Жердин киндиги — тенгериде.
Кайрака-ан, кайракан!

Москва, Раменки, май, 1978 ж.

АЛТЫН КҮҮКТИНГ ЈАҢАРЫ

Чингиз Айтматовко

* * *

Мөңкү Алтай сыртында,
Мөңүн тайга сынында
Сүмер туунын алдында
Сүт-ыйык көл жанында
Сүүри темир теректин
Сүм бажында алтын күүк
Энгес-тоңкос жайканат,
Эдил үни жайылат.

Алтын күүктин эткени
Алтай көксин томылтат,
Ак-жарыкты торгылтат.
Көөркий күүктин эткени
Көк аяста чайпалат,
Көк булутты таркалтат.
Эбире жерди кееркедет,
Эртен-энгир ол эдет.

Кайран күүктин үнине,
Кайкамчыкту күүнине
Как агаштан бұр чыгат,
Какшаган жерден көк чыгат,
Соолгон эмчек сүт тартат,

Соогон кубал от чагат,
Бош казанга эт толот,
Эн Алтайга эл толот.

Уйалу куш уйазын
Ундып, угуп, шык эдет.
Балалу ан турлузын
База таштап келедет.
Күнди болзо ай солуйт,
Түнди болзо, түш солуйт,
Элен-чакка Ар-Бүткен
Эбирилер јол эткен.

Алтын күүктин бу үнин,
Айлаткышту эткенин
Ай да, Күн де тындалайт,
Агын суу да арайлайт,
Агаш-таш та тынданат,
Ар-өзүм де тарылат,
Ак-јарык та јангырат,
Аруталып јаранат...

* * *

Алтын күүктин бу кайы —
Кижиле онын буубайы.
Кинин кезип, тын берген
Киленкей эне — Ар-Бүткен.
Тынзынып Кижикүчине,
Тындабай, нени сананат?
Айла, чындап, көксине
Айлап, нени алынат?

* * *

Балдары болзо көп бүткен
Байлу эне — Ар-Бүткен.
Тынатанды «тын» деген,

Јүретенди жүргүскөн —
Онын улу шылтузы.
Ол балдардын очызы,
Кинчек билбес кичүзи,
Кини соңы кезилген
Кижидеген уул деген.

* * *

Күн жарыкка бу Кижиде
Күчиде, ас туулган,
Килең болуп тас чыккан,
Андый да болзо, көс тешти,
Ангылу чүм некешти,
Алтын кастак тудунган,
Ак солоңы курчанган, —
Алып жарын, эр төжи!

От энези — Јер-Јингис,
От адазы — Тенгери
Ар-јалкыннан Кижиге
Алтын кастак ок берди.
Айладып мыны Ар-Бүткен
Ар-јаргындын түс шүүген:
«Бажына кийер баштыгы болзын,
Будына кийер булгужы болзын, —
Бараксан бойы чарчабазын.
Карды онын тойу болзын,
Каны онын изү болзын, —
Карыксынып отурбазын.
Балтыр-кежик јаш бойы
Баатыр болуп өскөнчө,
Табар күчиде жеткенче,
Тар болбозын буубайы!»

* * *

Кабайы онын кен эмей,
Качандыкка бек дебей,

Қачан бойы јаспаза,
Кааныркап јерге баспаза,
Қинин үзүп чачпаза,
Қирезин билип, ашпаза;
Кезеркеп ле күчүркеп,
Кезем сөстөр айтпаза,
Қарындаш угын бузар деп,
Қаныркак јолго кыйбаза...

* * *

Јаш чагында Қижининг
Јайааны да јарт эмей:
Тенек күчтү тебүнинг
Тергезинен ол сеспей,
Тентирилип чыкпаза,
Телекейин буспаза,
Тедискегин тоспозо,
Талайларын соолтпозо,
Тайгаларын оотпозо,
Орчыланда баш болор,
Ончозы ого эш болор.
Тенгериде канатту
Қарындажын атпаза,
Тайгазында туйгакту
Қарындажын јыкпаза,
Талайында јүскүндү
Қарындажын кырбаза,
Арт-учында кастагын,
Акту бойын јайаган
Ар-Бүткенге уулаган,
Айдып болбос кылыгын —
Адакы чагын баштабай,
Алды-кийнин аскырбай,
Амыр, јакшы ол јатпай.
...Ал-санаазы киргелек,

Ачаанын ол билгелек
Кижидеген баштагын,
Кичинек деген балазын
Килеп, кичееп, Ар-Бүткен
Кабайында экчеген —
Капшай чыдап-өссин деп,
Кайран бойын билзин деп...

* * *

Эм бир күн сен мени де,
Эдил үндү күүкти де
Адайын деп табарын.
Түбегин сеспей, эрјине
Түш көрөр деп санаарын.
Темир терек төзине
Тенеерип от саларын.
Тишке сайып бажымды,
Куйкалайла, челдеерин.
Угарга туйук салымды,
Уйкуга оноң кирерин.
Өлүмдү уйку табарар,
Өрө өңдөйтпөй базарар.
Тенегин учун өч табар,
Терегинди өрт тудар.

* * *

Жадарын сен жалбайып,
Жалбыш десе јайылып,
Жалмажынды изидип,
Жалап чыгар теректи.
Темир бүрлер чедиреп,
Теректен сынып түшкилеер.
Будактары күрсүлдеп,
Бурлап, көлди күйдүрер.
Сүт шаркырап кайназа,

Сүмер тууга жайылза,
Сүрнүгип көлдө жүскен чаап
Тирүге күйүп, чыгырар, —
Түбегин не чыгарар!
Сен энезин таң эрте,
Сугатка экү келерде,
(Аннын чаабы карам ба!)
Адып койгон жогын ба?
Өскүс чааптын кыйгызы,
Өлүп жаткан жайнузы
Тенгеринин өрөги
Тогузон тогус кадына
Торгыланып угулар.
Жер-Жингистин төмөнгү
Жетен жети кадына
Жедип, шингип, торгылар!

* * *

Куйка бажын жымыраар,
Кудын чыгып тыркыраар.
Өзөк-буурды кодорор,
Өлгөнди де ойгозор.
Өткүн-ачу бу бусташ
Ар-бүткеннин кыйы болор,
Арт-учынгы ыйы болор!
Өрт өткүрө кармадаш,
Өрө-төмөн сыймалаш,
Тумчалаган корон ыш,
Тумчугында — от-жалбыш, —
База сеге не калар,
Балын батпай, кай барар!
Көзин сагын јунатан
Көлин јок то, бараксан,
Кирейин дезен — кызу суу,
Кирбик күйер отту јуу,
Кинчегин ашкан чак туру!

* * *

Эзет, тенек, мен эзен.
Эбире эм де энчү, кеен.
Сеге десе шүүнетен,
Серийтен түш ийилген.
Эм үстине чеберлен:
Эдү-букту чедирген
Бараксан сеге түшкелек,
Бай-терегин күйгелек,
Ойлөн, Кижиге кирелен,
Өзөгинди быртытпай.
Өскөн сайын сес, кичеен,
Өртти, чакты чыгартпай!

* * *

Айлу-Күндү Алтайда
Ал-тайганын сынында,
Сүмер туунын койнында
Сүт-ыйык көл үстинде
Сүдөр темир теректе
Энке-тонко күүктейдим,
Эртен-энгир эдедим.
Өзөрди ле өчөрди,
Адарды ла бадарды —
Өйдин аайын темдейдим,
Үч ортозын үспейдим.
Орчылан танып уксун деп,
Ойгор жарды такыыр деп,
Ак-жарыкты торгылта,
Албаты көксин томылта
Айланып эткен алтын күүк,
Айладып айткан амыр күүк...

Переделкино, октябрь, 1977 ж.

БАЖАЛЫКТАР

Албатынын ойгорлыгы ла эмдиги поэзия	3
Алтай	5
Кайаста тизилген эрекен	6
Јүс кеп сөс	19
Автордон орто сөс	27
Јүс бир кеп сөс	29
Уч сөс. Элибистин энчизи	36
Тодош сөөктү Тайку өрөкөн айткан	41

Умай-эне кабайы

Бала чыкканы	50
Адазынын шакпырты	52
Балага ат бергени	53
Баланы кабайга салар тушта Умай-энеге айдар сөс	55
Энезинин кабай кожоңы	57
Сый бергенде айдар сөс	58
Баштапкы чамча кийгенде	59
Сагысканнын сыгыды	60
Бөөлдөп бастыраны	62
Баланын чачын кескени	63
Түнде бала мекелеер сөс	64
Көскө чөп киргенде	65
Тижен балага жакыган сөс	65
Тагдайдын учуры	66
Сабарлардын кожоңы	67
Баркы берип жеенине таайы айдар кереес сөс	67
Жеенин каруузы	70

Мун оосту сөс

От көнжиткени	71
Кежик	72
Кижинин жаштары	73
Табыскакту үлгер	75
Ак малдын кеби	76
Кискенин кеби	77

Ийт кеби	78
Лаш кураганга айдар кеп	79
Тоонинг кеби	79
Тенгерининг текези	80
Ыланнын балазын эркелеткен сарыны	82
Канул өлөн	83
Ус келинди алкаганы	83
Сыймучынын сөзи	84
Салкын кычырар сөс	85
Салкын урадар сөс	86
Бөлөлөр	86
Тын	87
От ло Суу	88

Алтайдын алкыштары

Тодоштор жайык-туузы Бабырганды такып, жаскы чачылга эткени	89
Жаскыда тенгери унчукканда сүт үрүстегени	91
Одудагы мөшти алкаганы	95
Анчынын от үрүстеп айткан сөс	97
Алтын-Көлдин жанында жаткан Түргөш аңчы Адыкай тайгазын алкаганы	100
Жанмырды жадалаган сөс	102
Алтын күүктин жанары	104

Бронтой Янгович Бедюров

Благопожелания Алтая

Редактор Лыкова Р. А.

Художественный редактор Ортоңулова В. И.
Технический редактор Манышева Е. К.
Корректор Патагашева Л. А.

Сдано в набор 10.11.1985 г. Подписано в печать
10.12.1985 г. АН 12888. Формат 70x901/32. Бум. тип. № 1.
Гарнитура литературная. Печать высокая. Усл. п. л. 4,09.
Уч.-изд. л. 5,03. Тираж 2000. Заказ 3662. Цена 65 коп.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного из-
дательства. г. Горно-Алтайск. ул. Горно-Алтайская. 36.
Горно-Алтайская типография, пр. Коммунистический, 27.

65 акча